

24/10/1926
1926

первонач. черт.

W1

1143787

V.N. Karazin Kharkiv National University

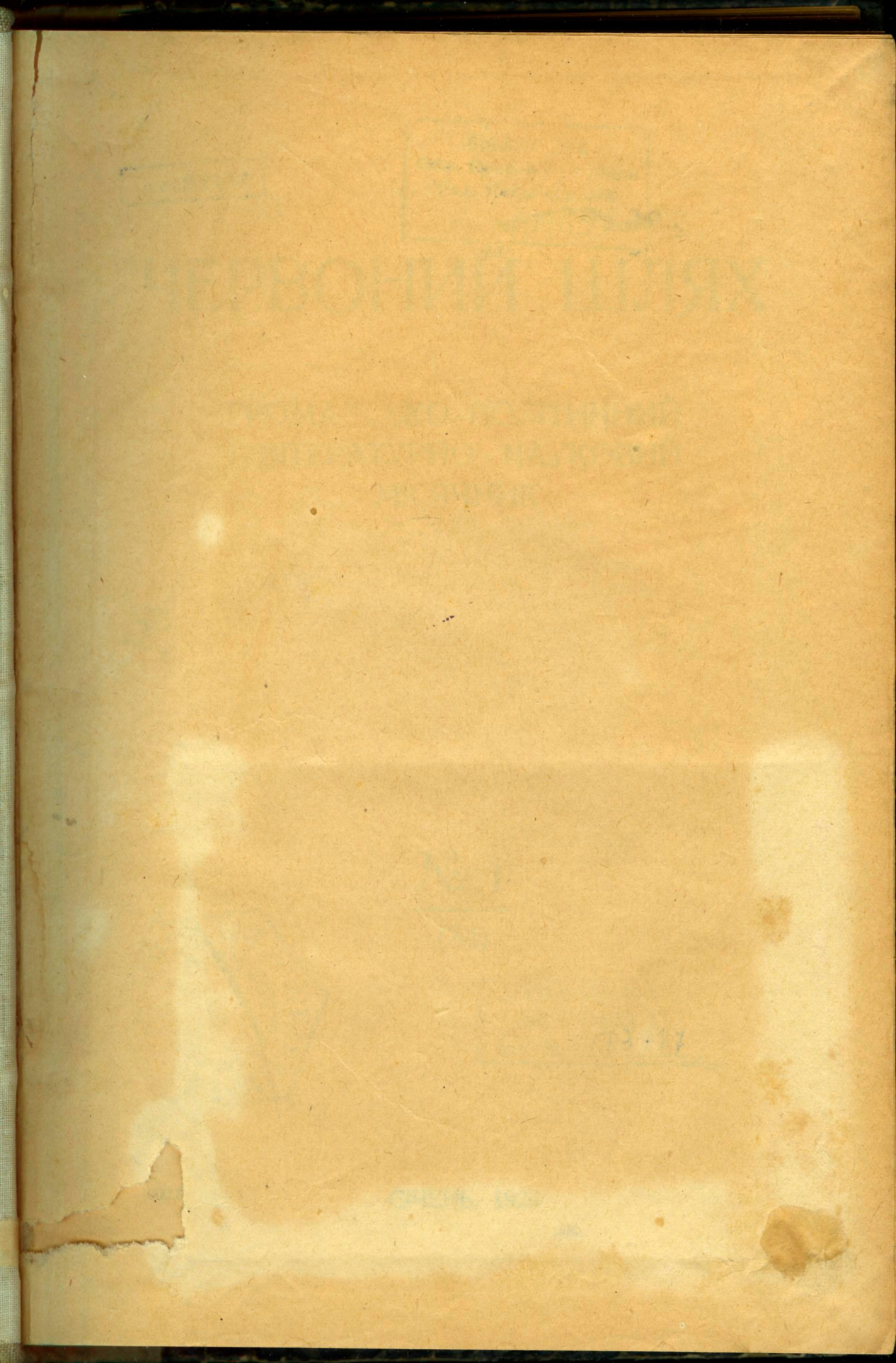

00389737

5

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ
НЕ ПОЗЖЕ ОБОЗНАЧЕННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

[illegible]

FR 64

05. 1926

4-45

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

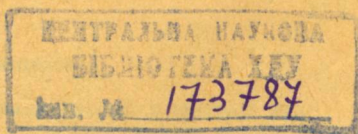
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

~~16~~

інв 1087

№ 1

(34)

СІЧЕНЬ, 1926

5 (47. 714) „1926“ = 91. 79.

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

Укрголовліт № 1242

Зам. № 886

Тир. 3.000

З М І С Т

	Стор.
Ів. Цітович. Фашистам Італії. Поезія	5
М. Сайко. Літосінь. Поезія	6
Я. Качура. Шанці	9
В. Мисик. Осінь. Поезія	50
М. Драй-Хмара. З циклу „Сліпі“. Поезія	51
М. Могилянський. Вбивство	53
В. Хитрин. Степи. Поезія	56
Прем-Чанд. Савт	60
Іжі Волькер. Поезія кохання	69
П. Гора. Поезія	69
 П. Лісовий. Нічого фантастичного!	70
Акад. Дм. Багалій. Декабристи на Україні	93
Є. Берман. Про структуру державного апарату	117
С. Якимович. Забраковані матеріали Подільського Губерн- ського статистичного комітету 1872 р.	124
 В. Чучмарьов. Спіноза, як матеріяліст	131
Н. Братчиков. Елементи колективного досвіду в медицині	154
 Я. Савченко. Поет праці	160
Г. Майфет. Характеристика творчості П. Тичини	177
М. Плевако. Микола Чернявський	206
 Економічний огляд	241
 Хроніка	257
 Бібліографія	266

На увагу читачам:

У статті Лісового „Нічого фантастичного“ в епіграфі гра-
пились помилки, а саме: перші два рядки „Enfant si j'étais
Roï“—„Дитино, як-би я був королем,“—належить В. Шуми-
нові, а останні — Ленінові.

Так само на ст. 89 не відбито рискою від цитати Леніна
перший рядок „Мальбрук в похід зібрався...“

Редакція.

СМЕРЬ

1	В. И. Ленин
2	Л. Д. Троцкий
3	С. М. Буденный
4	М. В. Фрунзе
5	П. П. Краснов
6	А. И. Деникин
7	В. А. Корнилов
8	Г. М. Семин
9	Д. М. Яковлев
10	И. М. Голубович
11	К. М. Валицкий
12	Л. М. Теркин
13	М. М. Сухомлинов
14	Н. М. Шенников
15	О. М. Бельский
16	П. М. Яковлев
17	Р. М. Зинченко
18	С. М. Бонч-Бруевич
19	Т. М. Щепкин
20	У. М. Муромцев
21	Ф. М. Соловьев
22	Х. М. Рабинович
23	Ц. М. Гинзбург
24	Ч. М. Ковалев
25	Ш. М. Штерн
26	Ы. М. Билибин
27	Э. М. Готлиб
28	Ю. М. Фельдман
29	Я. М. Смолкин
30	З. М. Ковалев
31	И. М. Штерн
32	К. М. Билибин
33	Л. М. Готлиб
34	М. М. Фельдман
35	Н. М. Смолкин
36	О. М. Ковалев
37	П. М. Штерн
38	Р. М. Билибин
39	С. М. Готлиб
40	Т. М. Фельдман
41	У. М. Смолкин
42	Ф. М. Ковалев
43	Х. М. Штерн
44	Ц. М. Билибин
45	Ч. М. Готлиб
46	Ш. М. Фельдман
47	Ы. М. Смолкин
48	Э. М. Ковалев
49	Ю. М. Штерн
50	Я. М. Билибин

НА ЗАМЕТКУ

В. И. Ленин, Л. Д. Троцкий, С. М. Буденный, М. В. Фрунзе, П. П. Краснов, А. И. Деникин, В. А. Корнилов, Г. М. Семин, Д. М. Яковлев, И. М. Голубович, К. М. Валицкий, Л. М. Теркин, М. М. Сухомлинов, Н. М. Шенников, О. М. Бельский, П. М. Яковлев, Р. М. Зинченко, С. М. Бонч-Бруевич, Т. М. Щепкин, У. М. Муромцев, Ф. М. Соловьев, Х. М. Рабинович, Ц. М. Гинзбург, Ч. М. Ковалев, Ш. М. Штерн, Ы. М. Билибин, Э. М. Готлиб, Ю. М. Фельдман, Я. М. Смолкин, З. М. Ковалев, И. М. Штерн, К. М. Билибин, Л. М. Готлиб, М. М. Фельдман, Н. М. Смолкин, О. М. Ковалев, П. М. Штерн, Р. М. Билибин, С. М. Готлиб, Т. М. Фельдман, У. М. Смолкин, Ф. М. Ковалев, Х. М. Штерн, Ц. М. Билибин, Ч. М. Готлиб, Ш. М. Фельдман, Ы. М. Смолкин, Э. М. Ковалев, Ю. М. Штерн, Я. М. Билибин.

ФАШИСТАМ ІТАЛІЇ

Так, смійтеся! Од Волги й од Донця,
Вас одшугнув нових індустрій галас,
Ви одізвали фаха й посланця,
Щоб ми вас, гордих і міцних, боялись.
Ви замість меду — яду нам в серця
Хай: але й ним, мов кров'ю, ми спаялись.
Так смійтеся! Ще смійтесь! До кінця!
В останнє ви —
Попосміялись.

О ви, що раді - б потушить сонця,
В крові рабів, що правди не боялись, —
Ви, що п'єте з них кров замість „винця“,
Ви горді і неситі; ви, що звались
Пророками: о крайте нам серця,
Шматуйте їх, щоб кров'ю обіллялись, —
І — смійтеся! Ще смійтесь! До кінця!
В останнє ви —
Попосміялись.

С. Піски, 1925 р.

МИК. САЙКО

ЛІТОСІНЬ

I

Рум'яні яблука і сизо-сині сливи
лоскоче серпень вітряним крилом, —
а дні біжать зайцями полохливо,
і вечорі — веселкове весло...

Тоді в садах нечутно радість ходить
(рум'яне яблуко, — шелесь - шелесь, — паде)

З-за бору молодик, мов злодій,
він жменями жбурля насіння золоте.

І маригься тоді про хутір, про чебреччя,
і хочеться хлиснути хмільного меду жбан, —
як степ в цвіркунячу югу запнеться,
коли до ніг левад ляга коткий туман.

Коли - ж дзвінку, пружиннолобу тишу
проріже пізно скрипом журавель,
стає до забуття, до болю ще ясніше:
дарма чекаєш, — горе-менестрель!...

А дні біжать, мов заєць, полохливо, —
і вечорі — веселкове весло;
падуть все яблука, падуть без вітру сливи:
човном в'їжджа літосінь у село.

II

„Я хочу бути вічно-юним,
незломно - молодим“...

П. Тичина

Серцю неспокійно, в серці чомусь мулько:
ах! чи можу бути незломно-молодим?
Запалив в останнє серпень свою люльку —
і над гаєм висне синій-синій дим.

Зодягають смутком обрій пізні копи;
із Києва дачний дряпа на горби;
на хуторським зводі зачепився спокій;
на риже гречків'я впали голуби;

Цокотить у вуха двигун з агрошколи;
гладить вітер щоки шовком голубим...
Ех! напиться Юні з криниць твоїх, поле,
щоби бути назавше чуйно-молодим!

А то — неспокійно; а то в мізку мулько...
(і невже — спізнілі — рано ізгорим?!)
Затяга в останнє серпень свою люльку —
з гаю плине в стерні синій-синій дим...

III

Порожній степ. Ласкавий та печальний.
А вітер - чуль, — м'який шовковий квіт.
На гойдалках - човнах хмарини розгойдались,
і мед, останній мед гречок п'янить.
Таке привабне сонце; тихе, соромливе:
сипне проміннями — і в білу ковдру, — шасьт!
Мій перльомутний край! Мої розлогі ниви:
що серце узяло — сторицею віддасть!
Над залізницею пасуться в балці коні;
жують розхмарну шир крилаті хуторі, —
а обрій простяга зарошені долоні
туди, де даль клюють осокорі...
Нап'юся радости з колодеців бездонних
і знов піду туди, звідкіль колись прийшов, —
де сверлять ніч червоні очі домни,
де грюкіт, дзвяк і будні і любов.
А сонце — мила мов — ласкаво-соромливе:
лукаво-ніжно зирк, — і знову в ковдри — шасьт!..
Мій перльомутний край! Мої зернисті ниви!
що серце узяло — сторицею віддасть!...

IV

Защотинений степ уклоняється вербами;
„добрий вечір“ — сівнула зоря...
А на півдні кривавими ребрами
стьожки хмарок, як жертва, горять...
Десь там зойки і гуди і дзвяки чавунні,
до трансмісій гінких залицяється спів, —
а тут гайстер в останнє гуляє на клуні і
рве-шматує пшенишню тиш хуторів.
Загляда, сміючись, у закурені обрії
синім оком колким семафор...
Гей, ви, мари мої — дмухняні та хоробрії!
що з вас ллється: туга чи докор?..
Ген з-за гаю, де в'яло вітряк має крилами,
кінь залізний ірже, цокотить...
До янтарних заток кароокими милими,
мої мари, конем полетить!..

Десь там зойки і дзвяки і співи чавуннії, —
рве, бурує, гарчить оп'яняючий рух...
Не зачепить там око ні гайстер на клуні, ні
серб, що в глибоких туманах загруз і потух.
Защотинився степ і вклоняється вербами;
„на — добраніч“ — лукаво моргає зоря...
Осінь лащить в душу липучими жебрами:
весень — мари, як хмари, офірно горять...

V

Дотанув блиск, де серп яснів,
лягла на землю тиша ниць...
Мов листя з золотих кленів,
роняє зорі тепла ніч.
А ти, мов ніч, що зорі губить,
така зажурено — ясна...
І гусне біль і терпнуть губи:
десь смуток п'є жалкий вона.
Вона і ти, і я, і зорі,
що кожду мить у муть падуть...
О, хто простий, як день, прозорий,
розірве мій вузластий жмут?!...
Німуєш ти — ясна, печальна.
Мовчу і я. Синь — сум вона, —
і рветься в горлі спів прощальний,
мов перетягнена струна...
Танцює мла, де серп яснів...
Порвуть - би жмут!.. І кинуть пріч!..
Мов листя з золотих кленів,
жбурляє зорі тепла ніч...

ЯКІВ КАЧУРА

ШАНЦІ

... „Явившийся во вверенное мне воинское уездное управление после выздоровления и освидетельствования медицинской комиссией подпоручик Бондаренко Дмитрий направляется в распоряжение штаба 43-го запасного батальона для отправки на фронт.

Начальник Винницкого воинского управления полковник Старковский.

С подлинным верно: делопроизводитель
Скулов“.

... Різними шляхами за означеним маршрутом посувалися до фронту знеможені довгими переходами маршові колони.

Галичина.

Великий Чортківський шлях викрутасами простував поміж згарищами - селами, слідами минулих боїв. Надворі стояв погожий травень. Шкварило сонце. Важка амуніція й рушниця ледве що не валили з ніг. Від спочинку до спочинку тяжіла гостра напружена мовчанка. Тільки де-не-де хтось бовкне пару „теплых словець“ на адресу „начальства“.

Проходили повз старі позиції — недавні свідки минулого страхиття... Пахло людським трупом. Понад шляхом ще й досі стояли могили нашвидку похованих вояків, ледве вкритих землею. Тепер земля осіла й могили „грілися на сонці“.

... Сміялись до сонця вищиреними зубами потончені голови, стрімили зведені вгору руки, на яких клаптями звисало трумно: лежали там поруч покладені: німець - руський - австрієць.

Ген полями їжачились колючі драти; чорніли великими пащами сліди фугасів; росли полині — комусь на науку й на завершення всього на шляху і ржаві кавалерські хрести „св. Георгія“ валялись, як непотріб...

Шлях простував до фронту.

36 маршова рота, що ранком вирушила зі штабу 45 дивізії, над вечір підійшла до села — місця розташування польового штабу 162 стрілецького полку.

За селом давно вже чекали на неї заздалегідь вислані посильні. Це був останній рейд. Далі — звідціль за три кілометри — причаїлися шанці.

Як тільки стемніє, посильні поведуть „поповнення“.

— Спочити! — наказав командир роти.

Знесилені маршовики лягали покотом обабіч шляху, на канавах. Сьогодні на фронті „спокійно“.

Кілька день тому на цій ділянці точився впертий гарматний двобій. Сподівалися прориву, але...

— Наші потовкли їм задницю, і тепер німці кинули гнути кирпу — оповідали посильні.

Командир маршової роти, молодий охайний підпоручник, з цікавістю наводив на шанці свого польового бінокля.

Один споміж посильних іронічно захитав головою.

— Зразу дивишся — воно й антіресно. А прийде така планета, що бабі під спідницю поліз-би, щоб не дивитись.

Шанці не виявляли ознак життя.

Дві сірі ламані смуги — в долині й на горі — тяглися вдовж, а в них сиділи люди з різних, далеких країв — „боронили вітчизни“.

— Буває ще й таке, — продовжував охочий до розмов дозорець, — як у нас позавчора...

Він раптом замовк і почав прислухатися.

Впереді — над горішньою смугою шанців — зринула вгору ракета — друга... третя...

Вечір одягся в червоно-зловісний колір ракет.

— Помітили, — промовив пошепки посильний і стурбовано підійшов до підпоручника.

— Ховайте, ваше благородіє, людей, бо потопче сучої пари німець.

Посильний не помилився.

За хвилину по той бік ворожих шанців бовкнула гармата й набій спираючись на траєкторію — п'ять кілометрів — привітався на шляху з маршовою ротою.

Перший набій.

Запахло сірчаком і ще чимось, дуже схожим на прокисле пиво...

Другий, третій, четвертий, — набій за набоем, механічно, як заведена машина.

Німці „шукали“. З ворожих шанців замість червоних знялися вгору зелені ракети. Зелене світло — на чорному тлі...

Це означало: „Гази“.

У горлі лоскоче, наче-б наївся свербигузу.

— Надягай маски!

... Маршова рота перелякано втікала, до села, а слідом за нею скорочували свої траєкторії набой. Кілька чоловік захиталося й сині, як бузник, неміжно звалилися з ніг.

— У набоях гази! Маски! Стій!

Припали до землі. Велетенське око прожектора шугало по фронті, шукало супротивника... Набой лягали всього за кілька метрів. У масках не вистачало повітря.

— Не ворущись... Ех, ти мати... наша богородиця... Саніта-а-а-ари... — хрипів, як водовізна шкапа, старий фронтовик — посильний.

Набій розсідається в гущавині живого м'яса і — посильний разом із іншими тихо стогне — з його живота поволі виповзають кишки...

А коли маршова рота прийшла до штабу, зменшившись на цілу третину:

— Невеличка неприємність — сміявся полковник, слухаючи підпоручникового рапорта, — це буває майже що-вечора, коли до шанців наїздять кухні.

— Здоровлю вас, братця! — звернувся він до рештків маршової роти. — Будете вояками 162 А... ського, залізного полку.

„Вояки“ ніяково мовчали.

Біля роти стояв провідник, якого що-йно викликано з „участка“. За його проводом маршова рота мала йти до шанців.

Вимагалось величезної обережності. На провідників обиралися старі досвідчені фронтовики, знайомі з місцевим „смаком“ супротивника. Досить було якомусь необачному роззяві запалити цигарку, щоб німці знову розпочали канонаду.

Підпоручник чемно вислухував наказа полковника:

— У позавчорашньому „ділі“ посіяно чимало офіцерів... Ви будете призначені на командира 7-ої роти, — це вже заздалегідь, ще як ви були в дорозі, полагоджено з командиром батальйону. Будьте обережні з салдатами... — понизив голос полковник.

До місця, де стояла рота, долітали окремі уривки.

— Ви офіцер і ваш обов'язок стежити за боєздатністю своєї роти — решта — не ваша справа...

Підпоручник слухняно віддав честь.

— ... З богом! — почувла рота. — Бажаю вас бачити кавалером.

Зберігаючи сувору тишу й усі засоби обережності, колона рушила спочатку в резервні, а звідтіль — за кількасот метрів вузьким прокопаним у землі хідником — в бойові шанці.

— Мало людей — скаржився підпоручникові командир батальйону. Мені треба принаймні по шісдесят багнетів на роту, щоби поповнити свої „розходи“. Командир батальйону — капітан, середній на зріст і балакучий, як бительня, що нею тіпають коноплі.

— Ви ще не знаєте німців! Німці й мад'яри, ну й народ, я вам кажу!.. Коли це справді бог творив їх по своїй подобі, то, вибачте за вислів, — він порядне стерво... З мого батальйону щодня вибуває коло двадцяти багнетів. Я не кажу вже за офіцерів... Коли не хочете, щоб ваша наречена наймала по вас молебні, — будьте обережні! Німці й мад'яри не люблять не в пору показаного носа... Може нап'ємось чайку? Кортить порозмовляти — свіжа людина і... ваше прізвище? — нагадався нарешті спитати капітан.

— Моє прізвище? — підпоручник весело засміявся. Я гадав, що ви не будете вимагати цієї формальності... підпоручник Бондаренко.

— Забув, слово чести! Коли побачиш нову людину... Антоне, настав самоварчика! — гукнув до когось капітан. У мене є для вас вакансія... Позавчора „звільнився“ поручник Іванів, командир 7-ої роти. За годину я вас поведу в шанці, а тепер спустіться вниз, по хіднику... Таак! Ось моя господа, пане підпоручнику, прошу! — капітан гостинно показав на свою землянку. Три дубові накти й півтора метра зверху землі — гарантія, хе-хе! — сміявся, пропускаючи повз себе підпоручника.

У середині — в землянці — сиділо й розважалося за картами кілька офіцерів.

— Панове, радійте! — гукав капітан. Знайшовся експонат, гідний вашої уваги — підпоручник Бондаренко... Прощу!

Офіцери радо привіталися.

— Пошматуй мене німецька гранато! — провадив веселий капітан. Коли молодий підпоручник прибуває на фронт, у нього завжди є

про що оповідати... Пане підпоручнику, швидче розвантажуйте свій мозок! Їй-же-ей, шкода, коли шельми-німці догадаються пустити на вітер стільки цікавого матеріалу.

Трохи згодом на столі, що складався з чотирьох паль і одної широкої дошки, парувал гарячий самовар.

Підпоручник Бондаренко „розвантажувал мозок“.

— До ста чортів! — лаявся за всіх прапорщик Висоцький. Наші салдати вже навчилися відрізняти свої воші від офіцерських...

— А там із „милости божої“, б..... — розмову Бондаренка перебив гудок польового телефону.

— Слухаю. Так... ділянка сьомої роти... А чоррт! — капітан шпурнув од себе трубку. На ділянці сьомої роти тільки-що дістали „язика“. Слово чести, кепська прикмета! Ці анахеми німці дня не проживуть, щоб не вступити нам якоїсь неприємності... Прошу всіх на місця! Ви йдете зі мною — попередив він Бондаренка.

Офіцери заметушилися — в таких випадках завжди треба сподіватися наскоку супротивника й кожний квапився, як можна швидче дійти до своєї ротної ділянки.

Прапорщик Висоцький підійшов до Бондаренка.

— Я хочу розмовляти з вами на одинці, — прошепотів йому на вухо й метнувся геть із землянки.

Бондаренко поспішав за капітаном. Над шанцями вгорі — ракети. Тривожно крехтав кулемет. У відповідь йому — гранати, бомби...

— Шельми! Баварські повії! — лаявся капітан. Не що інше, як вистежили наші „секрети“... Швидче, швидче!

Без навички Бондаренко що-разу наштотхувався на траверзи, ледве встигаючи бігти слідом за капітаном.

Його зацікавила пропозиція Висоцького „я хочу розмовляти з вами на одинці“.

*

„На фронті хмариться“ — це слова балакучого капітана. Що-дня прибували свіжі маршові роти. Концентрувалися резерви. З фортеців перевозили важкі гармати. Ночами цілі дивізії блукали — переходили на інші бойові ділянки. Якась невидима рука пересувала, перемайстровувала фронтову будову.

Бетонні шанці супротивника причаїлися...

Ночами в шанцях блимали електричні лихтарі — роблено таємну роботу, — а ранками свіжа земля зверху — на траверзах — свідчила про те, що „німці закопуються“. Ранками салдати вилазили з шанців — вигрівалися на сонці...

Німці „подобрішали“.

Присадкуватий кулеметчик, обличчя „чорти горох молотили“, — сидів зверху на бруствері з німецькою цигареткою в зубах і завзято спльовував на чоботи своїх найближчих співбесідників.

— Повземо ето ми, до їхніх секретів, значить, пробираємось. Слухаю: собачка їхня обнакновенно вчоная почала гавкати... Вони — стрілять. Наші — тікати. Вийшло так, що я й відбився.

— Кави захотів? — моргнуло око.

— А разі я тебе питаю? Ти гляди... Зловили мене, братця! Ех, думаю собі: голова ти моя удалая... Хоч-би був мішок на себе взяв із новою обмундировкою. Зловили, а вести — не ведуть. Пан, кажу візьми винтовку в мене з рук. Потому, який-же я пленний, коли винтовка в моїх руках. А вони сміються, шельми. Один дак так мене по спині поплескав: „гут русіш, гут камрад“. А другий по-нашому... Нинну?? Береш на пушку, землячок! Що, не вірите? Я вам, як воно було, докажу.

Кулеметчик оглядівся, чи нема де поблизу „начальства“, і тоді поліз до себе за халяву.

— Чорногуз ніколи, хлопці, не брехав... Дивіться! — він обережно розгорнув невеличку, друковану добірними літерами, листівку.

— Бачили? Читайте.

До листівки вчепилося разом декілька рук, — читали.

„Відкритий лист воякам - українцям російської армії.

Панове, братця!

Алярм світової війни примушує нас боротися за право російського царату. Зневолена руська нація (хахли...) віками гарує під п'ятов московського самодержавства. „З ласки божої“ Всеросійський жандар так ся воліє поводити в вашому краю, що не маєте: ані просвіти, ані права вольного народу, що сам си воліє собов правити.

Панове, браття!

Ми вояки — українські січові стрільці одної з вами крові й віри православної — закликаємо вас переходити на наш бік.

Станьмо по-пліч!

Ваші кріси, машингвери, канони не годні ціляти по нас, босьте маєте в нас ваших братів. Ми розкриваємо вам наші груди.

Доволі війни. Доволі крові.

Ми як і всі — жадаємо миру“.

... Листівка була досить поважним переконавчим аргументом. Чорногуз не брехав. Правда, подекуди важко було второпати зміст, але останні слова — „ми як і всі жадаємо миру“ — їх розуміли всі.

— Звісно, воно правильно! — погоджувався дехто. Миру очінь даже скоро треба... А чому вони до нас не переходять, га?

— Правильно!... Чому не переходять — озвалася решта.

Чорногуз висмикнувся з гурту й насмішкувато обвів очима нетямущих співбесідників...

— Не варить ваш казанок, братця! Скажемо я... Воно канешно усьо єто можна — кави їхньої попить антіресно. Тільки якби... Чорногуз повів очима в бік офіцерської землянки —... вони своїх, а ми — своїх, розтуди їх мать!

Шанцями тихо крадеться брудна невмивана постать. Ось вона вже біля салдатів. Обережно, щоб її не завважили, плазує до найближчої траверзи й заховається в блиндажі № 3.

Чорногуз ховав за халяву листівку.

— Канешно — німець німцем. А дома в нього жінка, діти...

За кількасот метрів стриміли ворожі шанці. Сонце любовно горнулось до них і до „наших“. Ось вони повилазили з шанців — грітися — привітно махають залізними касками.

— Пааа... ооов! — котиться з їхнього боку.

Чорногуз зі злости плюнув.

— Ну, як ти його битимеш, сучого сина? Ану чекай, я... і набравши в легені повітря, він гукнув, що мав сили...

— Гооов паа!..

— ... ооооо! — відповіли ворожі шанці.

— Гоооо! — гукав Чорногуз, захлинаючись бадьорим сміхом. Ах ви-ж, їті вашу мать, га! Тиліхвона-б туди провести... Гооо!..

Шанці перекликалися. Примара війни зникла, розвіялася.

Хтось раптом нагадав про „ротного“.

— Вийде, буде лаятись.

— Наш новий „ротний“? Чорногуз категорично заперечив. Він до салдата дарма не чіпляється.

— Чудак він якийсь, — сміявся сухорлявий довгоносий салдатик. Стою я ото значить наблюдателем... Підходить — „здоров, земляче“.

— Здравія, кажу, желаю, ваше благородіє!

— Ну, як там німці?

— Видать, кажу, спочивають — не ворущаться.

Вийняв папіроску, закурив — дає мені.

„Наравиться тобі війна“, — питає.

Кажу: „не знаю, ваше благородіє“!

Сміється. „А німців, каже, за що б'єш?“

— Так точно, кажу, б'ю...

— А за що? Вони тобі що винні?

Розміркував я так і сяк — кажу: „так точно, винні“. А він як зарегочеться та: „маладець, земляк“.

— Сміявся з тебе, дурня — переконано завважив Чорногуз.

— А йди ти в... баню! — визвірився салдатик. Сміявся... А може він розуму пробував, га?

— Наш ротний?! Чорногуз захитав скрушно головою. Дурень ти, земляк, вопче, як ота накладка на гвинтовці. Наш ротний... знаєш він мені що казав? Чорногузів голос причаївся, — знизився до невидразного шопоту. Салдати — голови до купи — слухали.

Ніхто не помітив, як пара злодійкуватих очей — визираючи з блиндажу № 3 — стежила за ними.

— Якби це справді сталося! — важко зітхнули салдатські груди.

— Ндааа, нагадати-б їм п'ятий годочок... — доповз до блиндажу мрійний голос Чорногуза.

Пара злодійкуватих очей зараз-же зникла, а трохи згодом виповзла брудна, невмивана постать у сірій шинелі, залишаючи порожній блиндаж.

Несподівано скиглячи, протягли повітря два гарматні набої, сповиваючи курявою австрійські шанці. Всі, хто був зверху, кинулись у розтіч.

— На бійниці! — лунала голосна команда Бондаренка.

Починалася гарматна канонада...

*

„Наша доблестная армия Юго-Западного фронта нанесла противнику громадное поражение — прорыв фронта. Неприятельская армия отступает. Наши части преследуют разбитого противника. Число пленных и трофеев выясняется. (3 газетних телеграм)“.

... Надходила свіжа розстрільна, танула, її місце займала інша й крок по крокові посувалася вперед. Ворога не видно. Сині австрійські шинелі зливалися з обрієм, а обрій поливав місцевість зливою „дум-дум“. Угорі скиглили шрапнелі й рясно плакали чавунними слізьми на землю...

Бондаренко дістав бойового наказу:

„Взяти за всяку ціну височінь 100, 58“.

Злива „дум-дум“ дужчала — розливалася червоними калюжами по полю — розстрільна залягла, бо далі не можна було посуватися.

Тримтяча рука писала: „Продвиження вперед неможливо. Люди обречені на гибель. Прикажіть временно отойти на прежнюю позицию“.

Димова завіса заслала все перед очима — замовк останній кулемет...

Кулеметчик Черногуз — із виглядом дикого звіря... в розхристаній до пояса сорочці прискочив до Бондаренка:

— „Ваш бла“ команда вся... забилі пулімйота!

По полю промчався ураганом панічний, божевільний крик:

— Спасааааайсяяя!!!

В повітрі океанами жаху шипіли „чемодани“.

... Жах — це коли пальці стають кігтями, колуваючи землю, коли довкола сонце, весна, зелене, збите поле й на полі парують калюжі крові...

Жах — це коли не знаєш, за віщо тебе розчавить „чемодан“,

Бондаренко мляво підвівся на ноги. Його сіпали за штани, за халяви, а він стояв, підставляючи під кулі груди й каламутними очима дивився, як бенкетувало залізо.

На розстрілну, просто на кулі, біг якийсь, хто й зна з якої роти, молодий — майже дитина — прапорщик. Бідолаха божевільно вигукував: „братця, рятуйте самовар“.

Куля „дум-дум“ поклатла його на землю. Лежав і шкляними очима дивився на сонце, на океан хвиль, що тримтіли вгорі від „чемоданів“.

Чотовий першої чоти Лелека приповз на вколюшках:

— Ваше благородіє, лягай!

Бондаренко байдуже глянув на чотового: „Не хочу“.

— Лягай, мати твою... дурень! — вхопив його за ноги й повалив, як бика.

Впав і покірно слухав, як стугоніла від „чемоданів“ земля, як шуміла над головою чавунна злива куль і шрапнелів.

Раптом пригадав далеке місто, естраду й на естраді п'яну оголену шансонетку.

... „Там прапорщик юний
Со взводом пехоты
Старается знамя полка отстоять“ ...

... Голос шансонетки дзвенів йому над вухом, слався по полю трупами, озивався стоголосою луною зойків — прокльонів, мерехтів перед очима сотнями шкляних очей.

Його шукали. Тричі „ланцюжок“ намагався доставити до бойової лінії наказу і тричі уривався, аж за четвертим разом... Лелека передав Бондаренкові клаптик заялозенного паперу.

„Приказываю вам во что - бы то ни стало удержаться на занимаемой вами позиции до прибытия поддержки Ленкерманского полка“.

Позаду — за пів кілометра — йшла до помочи густа розстрільна. Обачний супротивник, не гаючи часу, переніс шрапнельний вогонь на пів кілометра назад. Біленький шрапнельний димок повис кільцями над головами свіжої маси людей.

Дрібно посічені кавалки чавуну з подвійною силою завзялися поливати нову місцевість. Набої — „на удар“.

Запахло солодким присмаком отруйних газів.

Це там — за пів кілометра, де позначилася нова бойова лінія. Розстрільна не могла далі посуватися, не вважаючи на те, що залишалося пройти всього сто кроків. Було видно, як повзли назад поранені. Ленкерманцям сьогодні не щастило.

Досить одного необачного пострілу, щоб рука сусіда й собі потягла за гашетку.

Стріляли свої — ленкерманці. Дві вогнясті стрічки — своя й ворожа — зхрестились на бойовій лінії, а в середині чекала неминучого кінця жменька людей — рота підпоручника Бондаренка...

... Над вухом іще дзвенів голос шансонетки:

„Один он остался от всей полуроты...“

Його майже не цікавило все те, що діялося довкола. Перед очима мерехтіли постаті здичавілих, чорніших од землі людей. Нелюдський лемент заглушував канонаду. Він бачив перед собою те, що не змалює жодна уява, що перевищує фізичні можливості людського сприймання.

Коли кінчилася „обойма“, він закладав нову й механічно розстрілював із „нагана“ свої кулі...

Хтось гукав йому на вухо: „Ваше благородіє... лялька чортова тікай — уб'ють!“.

Дві пари мускулястих рук ухопили його за шмаття й потягли за собою.

Розстрільна ленкерманців покотилася назад, — лиманом розіллалася по полю.

Не на довго — на кілька хвилин, бо далі...

Назустріч безтямній юрбі скажено гавкнули наші резервні гармати й низка набоїв завісою заліза, чавуну й землі загатила плин живого лиману.

— Спасаайсяааа!!!

... Потік людей, що втратили вже людське обличчя, знову рвонувся вперед. Його підганяли наші „резервні гармати“.

Ворожа канонада припинилася...

Чекали поки підженуть ближче — під „машингвери“.

Бондаренко з рештками своєї роти, біг по долині, що напереді за кількасот метрів припиралася до крутого схилу — височині 100,58. Рахував, скільки набоїв випускали йому навздогін свої гармати.

Ах, цей настирливий голос знову дзвенить йому над вухом:

... „Вечная память тебе, мой герой...“ — як нахабно згучить ця пісня шансонетки!

А може він із цією греблею людей, що нею хочать загатити ненажерливу пашу Молоха, все-ж таки врятує своє життя хоч-би для того, щоб іншими днями пригадати кому слід за сьогоднішній день...

А може?..

Бондаренко — в руках не було „нагана“ — зняв угору шанцеву лопатку.

На фронті вперше прозвучало нечуване:

— Товаришііі!

Салдати стали. Нечуваний бойовий клич — панічна маса ринула на нього, як весняна вода на лотоки.

— Вперед, ура!

Розпачливе „ура“ котилось по долині, а назустріч йому захлинались од повени куль „машингвери“.

Пішли в „лобову атаку“.

На тому боці божевільна метелиця куль; на цьому знята вгору лопатка й жадного випалу... Там механічний наркоз — тут колективна воля — рятунок життя.

Вже видко сірі шинелі й спаралізовані жахом обличчя — рідні галицькі обличчя.

Ще раз „ура“. Височинь поросла щетиною багнетів — „машингвери“ замовкли...

На момент запанувала мертвота, як одвічні льоди бігунів, тиша, — атакуючи колона зустріла протягнені з благанням руки.

— Пан ваш!

Тримтячими руками виймали з ранців походні пляшки й наївно, по-дитячи, підносили переможцям:

— Шнапс, пане шнапс... Шнапс, землячок...

Кулеметчик Чорногуз прискочив до „усусуса“, ¹⁾ що скам'яніло стояв із рушницею в руках.

— Пан кидай гверу, чуєш?

— „Не вольно пане“ — „усусус“ перелякано лупав очима.

— Вольно, братушка! — поясняв Чорногуз. — Тепер ти пленний... Забрали тебе, значить. Давай шнапсу!

Усусус покірно кинув рушницю...

— Не маю пане, шнапсу, ніц нема.

— Як? Щоб це в тебе не було шнапсу... Вредний ти, земляк! А ну, чекай... — Чорногуз несподівано для „усусуса“ рвонув його

¹⁾ Український січовий стрілець австрійської армії.

ранця так, що аж ремінці обсипалися й заходився сам шукати шнапсу, приговорюючи:

— Вредний ти, земляк, що не кажи, а вредний. Черевики, бач які. Це вам по положенню дві пари значить видають — на ногах одна і в сумці... Харашо! А це що? Одіяло... дельное одіяло! Нам такого не дають... В нас „матка“, понімаєш, солом'яна — одна на кілька чоловік... Книжки! Коли-ж ти землячок читаєш їх? Штани новісінькі! Мундіровка... Го-го, якого в тебе барахла! Одіколон... Ай сучий син! А каже „ніч нема“. Подаруй мені, братушка, одіяло!

І поки „усусус“ силкувався зрозуміти чого від нього хоче Черногуз, останній згорнув „одіяло“ і впакував до свого походного мішка.

— Все, дно його в тебе козаки візьмуть, — заспокоював спантеленого „усусуса“.

Полонених зганяли до купи, щоб отправити далі, — в безпечне місце...

... І знову ревля канонада. Прискореним кроком насувалася свіжа австрійська колона, манячіли здалеку сині шинелі...

Санітари квапилися прибрати поранених.

*

... Австрійська армія, знесилена жорстокими боями, відходила в Карпати. По п'ятах за нею — колонами: полки, бригади, дивізії.

„Усусуси“ завзято боронили кожний цаль землі.

„Бо війна війною...“

Вискакували, як незримі демони з темних борів, верховин, гейби насіння лузали — „гостили москалів“.

— Отут нам, братця й жаба цицьки дасть! — сказав одного разу Черногуз.

... На візках, накритих халабудами, стогнали, силкуючись перемогти біль, ті, в кого ще була надія прийти до дому бодай на одній нозі. Підганяли коней, разом і санітарів, добірними матюками.

Вуха ще ловить далекий гуркіт гармат, ще в уяві ввижаються страхінтя фронту, але тут — на візку — можна спочити. Поранена нога гарантує за безпечність кишок, що неприємно пахнуть, коли шрапнельний осколок розпоре живота.

— У тебе що, земляк?

— Нннногааа...

— Облоблена на чисту?

— Переб... ой!

— Щасливий! — зітхав з легко пораненою рукою.

... І котились візки, навантажені „покидьками фронту“, туди, де їх чекав спочинок на затхлій, брудній, шпитальній соломі.

— Ахматова, приймайте свіжу порцію! — гукає старший лікар. Санітари зносили важко поранених.

Легко поранені, обійшовши всі намети, знову вертались на „прийомку“

— Сестрице, та що-ж це, мати його за ногу, га?

— „Сестриця“ — їй ніколи — вислухує „репліку“ й, не повертаючи голови, цідить:

Ідїть, куди післали.

— Ні, ми вас допрашуємо — що це: барак, чи б...?

— Привезти — привезли...

— А тут нема — кажуть — місця.

— Братця, за що-ж це нас так? Силу нашу марнують... душу їх мати! — голосив, вимахуючи скаліченою рукою, якийсь молодий канонір.

Тинялись обдерті, запорошені, з перев'язаними сьак-так ранами — висмаглі, як тинь, обличчя — об'юшені кров'ю шинелі теліпалися на худих, знеможених плечах.

Візки прибували, скидали „вантаж“ і знову квапились назад — не встигали перевозити...

Гармати гули, як далекий прибій морської бурі.

Санітари, що були на бойовій лінії, робили свої висновки: Коли значить наші не втримаються до вечора, тоді... і показували на п'яти: — „прийдеться мазать“.

Дивізійна валка обозів стояла наготові.

Шпитальний командант наказував негайно пакувати шпитальне майно.

„Прорив“ — почула Ахматова, закінчуючи на операційному столі останню перев'язку ампутованої руки. По дорозі торохтіла возами — тікала валка дивізійного обозу.

Метушилися санітари...

За кілька хвилин навантажені „санітарки“ — фургони — розбіглися білими цятками по широкому шляху.

Поранені повзли слідом за „санітарками“, чіплялися за колеса... Благання мішма з матюками доповняли картину цієї раптової евакуації.

— Сестрице, зглянься!.. — поранений — перев'язана голова, звівся на ноги й непритомно звалився на обніжок фургона. Санітар зупинив коней.

— Візьміть! — наказала Ахматова.

— Куди-ж його? — бідкався той. — Хіба що на ваше місце...

— Можна й на моє, — допомгла санітарові покласти пораненого.

— Поганяй! — сама примостилася на обніжок.

По дорозі поранений прийшов до пам'яті. Він довго блукав очима, видимо силкувався звернути на себе увагу.

— Сестрице, — стиха покликав нарешті.

— Тобі боляче? скоро приїдемо...

— Спасибі, — зболена усмішка скривила його обличчя.

Ахматова, поправляючи на пораненому шинелю, аж тепер тільки зауважила, що він належав до 162 полку.

— Хто твій ротний? — спитала приязно, тихо.

Поранений звівся на лікоть, пильно глянув на Ахматову і, зітхнувши, промовив:

— Підпоручник Бондаренко.

Коли-б поранений Черногуз, — а це він був — уважніше стежив за розмовою, він побачив-би, як вістка про Бондаренка змінила колір сестриноного обличчя.

— Пулімйотчиком, значить, їхнім був, сестриця, — інформував Чорногуз. — Душевний человек — не треба й батька рідного — якщо не вбитий... Потому, страх який перепльот був — ліс догори корінням літав.

Чорногуз замовк. Хто й зна, що за думки роїлися в його перев'язаній голові, може згадував, як „ліс догори корінням літав“, а може думав про сестру, що знає ротного...

— А він бува не родич вам, сестрице?

— Хто?

— Наш ротний...

— Я його рідна сестра... — казала Ахматова, низько похиляючись до Чорногуза.

Він несподівано для неї зловив її за руку й гаряче поцілував.

— Іщо раз спасибі вам...

Ахматова ніби не чула зворушливої подяки Чорногуза, обережно звільнила руку й мовчки дивилась на шлях, яким їхала „санітарка“.

Паніка минулася. Десь там, за горою, розпачливо хевкали по одинці наші гармати. На шляху спинилась обозна валка. Чекала на команданта, що за висловом обозної команди „подався в яр шукати дислокації“. „Санітарка“ минула обоз і поїхала далі, ген аж туди, де в долині причаїлося село.

На вигоні біля старої церкви розвантажувалися „санітарки“ — метушилися санітари. Розкидали намети — шатра, навішували брезенти.

Головний лікар — пристаркуватий майор — зустрів Ахматову веселим вигуком.

— Ви, сестро, як завше, наш ар'єргард!.. Заспокойтесь, нічого особливого не трапилось. Наші взяли назад свою першу лінію шанців.

— Тут спокійніше буде для поранених, — завважила Ахматова. — В голосі бриніла неприхована іронія.

— О, не турбуйтеся! — перебив майор. — Ми зараз виряджаємо туди санітарного загону... Така okazія, га? — Майора кликали.

Ахматова наказала санітарам нести Чорногуза до „перев'язочної“. Вона поспішала... У неї так багато роботи!

Від санітарів, що стояли гуртом і балакали, виділився хамулуватий на зовнішній вигляд салдатик і перетяв їй дорогу.

— Це ви будете? — показав, не випускаючи з рук, листа. На конверті стояла чітко написана шпитальна адреса. Хтось двічі підкреслив слово „Ахматова“.

— Від кого? — спитала „салдатика“.

— Ви чи ні, кажіть? — йому очевидно було заборонено давати ті чи інші пояснення.

— Я, але...

„Салдатик“ передав листа:

— Розписочку від вас казали взяти...

Витягла кишенькового блок-нота й накидала олівцем кілька слів. Кому? — Ахматова не знала. „Салдатик“ ретельно обдивився розписку, згорнув її охайно вчетверо й поклав на дно свого салдатського картуза.

— Щасливо оставайтесь!

Вона похапцем розірвала конверта. Швидко пробігла очима зміст, що так загадково попався їй, листа, хвилину поміркувала й пірвавши його на дрібненькі клаптики пішла шукати головного лікаря:

— Мені кепсько — я занедужала...

Призвичаєна рука лікаря механічно намацала „пульс“:

— Заявіть про себе черговому лікареві, — був його висновок.

Ахматова вернулась на те місце, де за кілька хвилин перед цим пірвала листа, ретельно вибирала всі до одного клаптики, віднесла й кинула в калюжу — на вигоні, почекавши, аж поки вони не посіли на дно.

„Корпусний резерв. Яблунів. 162 Ахалцихський полк.“ — нотувала в пам'яті Ахматова, коли на спід калюжі осів останній клаптик загадкового листа. —

*

162 Ахалцихський полк, коли його вивели з бою, не долічив коло двох третин свого числа багнетів. Тепер полк ішов на відпочинок. Рота Бондаренка вийшла з бору на шлях, де мала прилучитися до свого батальйону.

Салдати привіталися.

— Здоров, сьомая железная!

— Здрастуй, п'ятая стальная!

Висоцький підійшов до Бондаренка. Подали руки. З того пам'ятного вечора — в землянці командира батальйону — Бондаренко весь час шукав нагоди побачитися з Висоцьким, але йому якось не щастило. Загадкова пропозиція: „я хочу розмовляти з вами на одинці“ — не виходила з голови. Правда, вони бачились кілька разів на позиціях, але там не було місця й часу для розмов — кожний пильнував своєї роти.

Сьогодні Бондаренко сказав собі, що він за всяку ціну мусить бачити Висоцького. До такої обіцянки могла примусити тільки якась важлива причина...

*

... На тло виринає шматок фільма.

Місце дії — густий, напівтемний бір. Вечір — час, коли оживають тіні й силуети. Стояли гуртом салдати, а в середині на простеленій шинелі лежав їх товариш. Куля пробила йому живота. Його жовте, виснажене на фронті обличчя, зблідло, а з уст пробивалася кривава піна. Він умирав.

— Відвоююався! — стиха хтось.

Очі ще теплого трупа омпно дивилися д'горі.

Чиясь рука вказала на трупа:

— Товариство! Чи може не всі ми сподіваємось на себе такого кінця? Хто сміливий скаже: я ще повернуся до рідної оселі...

Чийми трупами гатять долини, прірви, пущі лісові, для чого й на що — хто скаже?

— Я! — темний силует — зелені жаб'ячі очі — протиснувся вперед. — Салдати, ваш командир — австрійський шпик!

Тоді з товариського кола вийшла якась сіра шинеля, оглянула з ніг до голови незвичайного гостя й тихо спитала:

— Ти скедова, земляк?

Силует стурбовано озирнувся. Зелені жаб'ячі очі кліпали, як очі лярви. Похмурі салдатські постаті дивилися спід лоба. Він несподівано вистрибує на бік і вихоплює з кишені „нагана“.

— Ви арештовані! — кричить до офіцерської потилиці.

Офіцер не відозвався. Він тільки повернувся обличчям до салдат і...

Тишу розколов знайомий голос Лелеки:

— Хлопці, в ружжо!

Зимні, як сама смерть; багнети й чорні від „праці“ люфи глянули на вимір грудей самотнього ворога:

— Кидай нагана!

— Тримтяча рука слухняно скорилася.

— Що за один, признавайся?

Сині, як падь, губи ворушилися, силкувалися щось проговорити й не могли. Тоді підійшла офіцерська шинеля:

— Хто вас післав?

— Я... штаааб полка... освед-д-ом-міт-тельн-ная ч-ча-асть...

— „Осведомительная часть“... За нами, значить? Лявва! — Салдатський гамір не дає промовити жадного слова.

На екрані — присуд:

— Люфу йому в з...!!!

Офіцер стояв нерухомо, як та кам'яна баба — на варті Підкарпаття. Засуджений повзав на колінах по землі, обіймав брудні офіцерські чоботи, цілував і просився:

— У штабі не знають... Кленусь вам, не знають!

— Не знають?

— Ні!

... Хтось іззаду накинув йому на голову шинелю. Кільканацять дужих рук ухопило його за руки й за ноги — він одбивався, а його несли в глибину темного бору. Стали, коло найтовстішої смереки.

— Бий головою!

— Ррраз!

— Ще...

— Ррраз!

— Готовий!...

На землю з-під шинелі стікала цівкою кров. Тіло ще здригалось, коли його кидали в кущі...

— Ось тобі штаб — освідомляйся!...

Офіцерові подали невеличкого на розмір кишенькового блокнота. — Це знайдено при ньому.

Взяв, — посвітив ліхтариком — і механічно перегорнув кілька сторінок. В очі йому впала вчорашня дата.

27/VIII — 16.

Довідка.

Фронтowa організація „Активна пропаганда“.

Висоцький — 5 роти — дійсне прізвище Остапчук.

2. Марія Ахматова — 375 пересувний шпиталь — Галина Церанська.

3. Підпоручник Бондаренко...

Гасне ліхтар і на цьому фільма уривається.

*

... — Я маю з вами розмовляти в одній дуже важливій справі — Бондаренко взяв Висоцького під руку.

Той ніби здивувався.

— В дуже серйозній справі? Я між иншим теж хотів побачитися з вами. Нудота, розумієте, і взагалі...

Вони одійшли осторонь. Бондаренко перше, ніж відповісти, витяг свою трюхверстку, найшов у ній загорнутий клаптик паперу й подав його Висоцькому.

— Знайомтеся з цим документом.

Той уважно обдивився на два боки. Жаден живчик не здригнувся йому на обличчі.

— Ви — гадаю — знаєте, хто автор цього „твору“?

— Його скарали мої салдати, — просто відповів Бондаренко.

„Осведомительная часть“ вирішила всякі сумніви що до „благонадійности“ Висоцького: —

— У штабі певне вже довідались? — стурбовано міркував він.

— Можливо, але в мене є підстави думати, що в штабі ще не знають — спокійний тон Бондаренка заспокоював Висоцького.

— Сьогодні я довідаюсь. Тепер моя вимога — він пошматував на клапті папірця й пустив його на вітер. — Забудьте, що ми читали з вами цього „документа“. Про вас я місяць тому одержав повідомлення з Полтави... Сповістіть про сьогоднішній випадок Церанську — вона, здається, краще знає вас, ані-ж мене. Коли не помиляюсь, ми йдемо в Яблунів. Там чудово й можна буде, як слід, скористатися з відпочинку — на вмисне голосно сказав Висоцький.

До них наближався капітан — командир батальйону.

— Пане підпоручнику! — гукав веселий капітан, — ніяк не можу зловити вашої персони...

— Що, може инша диспозиція? — Бондаренкові подобався цей завжди веселий тон капітана.

— Нікак нет! До всіх чортів там „инші диспозиції“! Хіба після наших „трудів праведних“ ми не маємо права перевірити свої ребра... Здоровлю вас, герой!

— Хрестом із лопуцька? — сміявся Бондаренко.

— Ні, справжнім георгієвським хрестом. Офіцерська рада кавалерів ге ргієвських ухвалила вам нагороду за височінь 100,58.

Капітан поліз цілуватися.

Висоцький почав ляскати в долоні: „ура“.

Іх оточили салдати.

„Сьома железная“ вхопила Бондаренка на руки й під вигуки „ура“ винесла на шлях.

На шляху шукав капітана полковий ординарець.

*

Наказ! Маршрут на Яблонів“.

Вечір. Батальйон вийшов за обсяг бойової лінії. Сіра колона повільно посувалася, сповита салдатським гамором. Брукований шлях ритмічно вібивав на собі обважнілі кроки салдатських чобіт. Обабіч над шляхом мітичними стінами вкладався на ніч „спати“ струджений велетень — бір. Канонади не чути. Блідо-рожеве світло ракет освітлювало верхівки бору.

Буковинський бір — це фантастичне казкове царство тіней. Тільки нога опришка сміє ступати в його глибину та Чугайстер із отарою своїх полюбовниць мавок.

Тіні сплітаються в химерному танку, а споміж них виростає „одна“ з великими зеленими очима, протягає руки й вабить до себе в таємну глибочінь борового царства — „товаришу Дмитре“...

Бондаренко здригнувся.

Напереді світився пролісок. Тисячами літ боролася тут чоловіча рука з боровими велетнями, розчистила ралами коріння й тепер тут „газда гарує“.

Батальйон переганяла санітарка.

— Якого шпиталю?

— 375 пересувний.

... Бондаренкова рука нервово дописувала останнє слово.

„375 пересувний, Ахматова“ — підкреслив двічі й наздогнав роту.

— Бачиш он ту „санітарку“?

— Точно так! Бачу.

— На тобі цього листа. Там у шпиталі — сестра Ахматова. Передай і візьми розписочку. Про мене жадного слова, валяй! Приїдеш із обозом...

Хамулуватий салдатик виділився з ротної колони й назирцем — слідом пішов за „санітаркою“.

Польова цензура, прочитавши листа, довго морочилась - би, даремно шукаючи підозрілого змісту: „милая, берегись тифа“. Прізвище й адреса, куди полк ішов на відпочинок.

У глибокій балці манячили наші резервні батареї. Кілька чоловік гарматчиків вийшло на шлях довідатись, яка „частина“.

— Братан, з якого полотна твоя матня пошита?

— Галушками набита, мамалигою скраяна, з проса перевеслом підперезана... А ти?

— Був квас та не було вас! Микола вгодничок пив — штани пропив; Варвара пила — запаску пропила... Тепер на халасту в піжмурки граємось!

„Братан“, що не сподівався такої заплутаної „генеалогії“, робив глибокодумний висновок:

— Ще якби трошки — були - б земляками...

Гарматчики розперезались:

— Трубольоти, налітай! Мамалижники! Богомази!

Відповідно до настрою з колони окликалися: трубольоти, мамалижники, богомази.

Гарматчики — вітали земляків „сорокадвохсантиметровим матом“.

Справжній фронтовик знає, що таке відпочинок: спати в халупі замість брудної землянки, їсти в обід вермішель і пшоняну кашу замість гнилої риби й сочевиці, мати свіжу білизну, догляд „газдині“, а може й дівочий...

Колона поспішала. П'ять кілометрів за годину — жадного привалу — це тоді, коли знаєш, що там, де означено кінець маршруту, тебе зустрінуть квартир'єри й позначені на дверях крейдою халупи.

Надворі вже сіріло, коли голова колони вперлася в невеличке кружальце, означене рискою на капітановій трьохверстці — Яблунів.

— Батальйон... стій!

Квартір'ери показували салдатам халупи. Прощались офіцери.

— Ну-с, пане підпоручнику, — провадив капітан. — Тепер жадна шельма не скаже, що ми не вміємо робити переходів — шістдесят кілометрів за ніч упорали. Для вас, Яблунів, це історичне місце, персонально...

— Як? — не добрав толку Бондаренко.

— Отак! Звідціль ви вийдете на фронт поручником, і кавалером — пояснив капітан. — Бувайте!

По дорозі Бондаренка дігнав Висоцький.

— На квартиру?

— Так. А ви?

— Теж на квартиру...

— Я вже сповістив сестру...

— Ага! А я довідався... Нема нічого.

„... Друзья, здесь светит нам луна, здесь кров небес над нами“ — затуляв безжурно Висоцький, повертаючи в обійстя визначеної йому від квартир'ера халупи.

Бондаренко йшов далі. Вулицею тинялися салдати й лаяли квартир'ерів за невдало розподілені квартири.

Позіхаючи Бондаренко збирався вже повертати в двір свого „газди“, як почув, що його хтось кликав. Оглянувся. На вулиці стояв хамулуватий салдатик:

— Усьо как есть, ваше благородіє! Натє розписочку.

„Салдатик“ пішов вельми задоволений. У його кишені брязчала „полтина на табак“.

А в розписці стояло два слова: „Знаю, Ахматова“.

*

... Нудно, одноманітно, гей-би волячим возом котяться дні. Відпочинок так само швидко набридає фронтовикові, як і шанці. Салдати розважалися, як уміли.

Що-ранку який-будь „газда“ приходив до хлівця й, одчиняючи двері, проказував:

— Абись ти, москалю, здоров був, пропало мое телетко!

— Мої курп'єточка... — голосила „газдиня“.

Тоді прокидалося село.

Зі всіх кінців села на вигін сходилися „газди“ й „газдині“, — поважні бадіки, обсмикані з поділками вуйки й вуйни, простоволосі дівчата — „відданиці“... Сходилися „землячки“, охочі подивитися на „дивоглядь“.

На вигоні війт уклонявся в усі чотири кінці.

— Не сумуйте-бо газди, за телетками, а ви газдині не голосіть за курп'єточками, йек за неньою. Ви небожета — дівки самісьте вині, що москалям до себе припуст дали...

— Нащот девок це ти папаша — правильно! — казали землячки.

На вигоні здіймався галас і прокльони ображених „відданиць“. Стояли, понуривши голови, „газди“. Хлипали, стримуючи сльози, „газдині“.

... Виряджали війта в начальства просити „права“.

Салдати, знаючи думки свого начальства, вигадували що-дня інші витівки.

Офіцери теж нудьгували. Звичайно, їхні витівки були іншого гатунку. Полкова крамничка що-дня експортувала до штабу що-найменше літрів сто міцного басарабського вина. „П'янки“ відбувалися що-ночі... А на ранок „учба по-ротно“.

Дні деяких командирів були полічені.

— На фронті перша куля гаду, — не крилися салдати.

Від офіцерської „шпани“ тримались осторонь тільки двоє: Бондаренко і Висоцький. Вони не пили й офіцери прозвали їх за те „красними дівчатами“. Ранками вони виводили свої роти далеко в поле й там, як казали салдати, „навчали словесности“.

„Словесність“ жваво обговорювано вечорами в халупах.

— Похерить-би нам, братця, війну!

— Похерить... як?

— Гвинтовки на плечі та й додому.

— А німець?

— Не піде! Скільки дома в тебе теліторії? — півдесятини... — Разі вона йому потрібна?

„Словесність“ ширилась на інші роти. Даремно командири цих рот шукали джерела цієї небезпечної для їх кар'єри „витівки“.

При зустрічі в офіцерському товаристві, Висоцький завжди питався Бондаренка:

— Як справи в вас, поручнику?

— Чудово! Як у вас?

— Чудово!

... Балакали про агітацію, що шириться між салдатами.

— Панове, — казав полковник, — я певний, що в нас у полку є німецькі шпики... Вважайте! Обов'язок кожного офіцера стежити за боездатністю своєї роти. Треба піддати дисципліни.

І ротні командири „піддавали дисципліни“ — сподівалися приїзду генерала, командира бригади.

В день його приїзду мали роздавати нагороди, як салдатам так і офіцерам.

Одного ранку Бондаренка негайно покликали до штабу:

— Про вас у полку неповні відомості. Ви мусите протягом трьох днів передати нам свого формуляра. Инакше це затримає справу вашої нагороди...

Ад'ютант не розумів, чому ця вістка справила на Бондаренка вражіння вибуху бомби.

— Щасливий, — подумав ад'ютант.

— Мій формуляр? — Бондаренко примусив себе всміхнутись. — Я вам дам його...

— Прошу пана поручника! — Ад'ютант міцно потиснув його руку. — Гадаю, що ви не відмовитися сьогодні „підмочити“ вашу кавалерську особу кількома літрами басарабського?

Бондаренко йшов улицею, зайнятий гадкою про несподіваний вибрик своєї „фортуни“.

— Алло! — Його доганяв Висоцький. — Що вас примусило так рано вилізти з ліжка?

— Штаб полку, — замість привітання відповів Бондаренко. І тут таки на вулиці розказав йому свою розмову з ад'ютантом.

— Кілька літрів басарабського не пошкодить — на всякий випадок треба підмочити ад'ютанську горлянку... — жартував завжди серйозний Висоцький. Вони мовчки пішли вулицею.

Бондаренкові хотілося поговорити з приводу одної серйозної справи. Його цікавила проблема дальшої підпільної роботи. Все, що він знав досі, давало йому право робити висновки, що він самотній серед цієї добре законспірованої організації.

Він чекав на „Ахматову“, — вона вже напевне дасть йому пояснення...

— Може заїдемо до мене? — запропонував Висоцький, коли вони порівнялися з його халупою.

— Зайдімо, — неохоче згодився його супутник.

Висоцький допитливо глянув йому в очі, але не сказав нічого.

— Прощу! — промовив він, гостинно відчиняючи двері, впускаючи до хати гостя.

Бондаренко ступив на поріг, але те, що він побачив у хаті, примусило його зробити крок назад...

— Галя?! — вирвалось у нього.

Висоцький зайшовся тихим задоволенням сміхом і злегка потурих свого „колегу“ до хати.

— Заходьте, пане підпоручнику! — весело привіталася „Ахматова“...

*

Полкова учбова команда поверталася з „гулянки“.

На вигоні стояла кухня. Куховар, верхи на кухні, давно вже чекав, щоб роздавати обід.

— Команда... стій! Перші числа праворуч, другі ліворуч... арррш! Клади зброю! Я вам покажу, падло собаче, як марширувати! — вилаявся, витираючи з чола піт, новопризначений командир учбової команди, капітан Маковський.

Учбова команда — окрема полкова одиниця, що майже ніколи не буває в шанцях. Її місце при полковому, ато дивізійному резерві.

Сюди посилали тих, що їм судилося носити „личко“.

Сьогодні капітан Маковський був лихий, як холера.

— Що скаже полковник, коли бригадний генерал не відзначить учбової команди.

Їм мало морди бити, сволочам, — думав Маковський, дивлячись, як становилися йти по обід учбовики. Його терпець увірвався, коли черговий учбовик, замість вести до кухні встановленим порядком, подав команду „вільним кроком“.

— Команда, стій!

„Насобачені“ учбовики знали, що наказ капітана суперечив уставу й продовжували йти.

— Зупини колону! — прискочив Маковський до учбовика. З рота йому бризкала піна. — Зупини колону, сволоч!

Учбовик перелякано трусився. Даремно він вигукував застосовану до цього випадку команду — учбовики були глухі, як мур.

Команда подавалася неправильно.

— Командуй! — Маковський зціпив кулаки.

Перестрашений дорешти учбовик затулився руками.

— Ааа, ти - ж як? — заціплений кулак улучив межі очі. — Руки геть, командуй!

З рота учбовикові виривалися згуки, більше схожі на волячий рев, як на команду.

— Командуй, худобо, командуй! — кулак Маковського раз - по - раз важко опускався на беззахисне обличчя учбовика. З носа учбовикові ціюрила кров і струмками стікала по гімнастюрці.

Навчальники тим часом підійшли до кухні, стояли й мовчки дивилися на капітанську „вправу“.

Того, хто посмів-би заперечити капітанові, чекала ця - ж сама, як не гірша доля.

Куховар верхи на кухні, помахуючи своїм черпаком, пояснював:

— Кров нашу точать, ідять їх черви.

Маковський „зганяв оскому“. Учбовик дзигною вертівся на місці, а на нього замість кулаків тепер сипалися подарунки капітанського стека.

— Командуй, падло. Командуй!

І не витримав учбовик. Одчайдушно вигук благання зацькованого звіря метнувся по вигоні...

З халуп, що були близько, висипалися стурбовані фронтовики й гуртом посунули на вигін.

Фронтове життя навчило їх іншої, відмінної від тої, що в затишші, поведінки з офіцерами.

Капітанські погони, пристебнуті на плечах модного нового френча, свідчили, що капітан „не нюхав пороху“ й не знав фронтової етики.

Спочатку на адресу Маковського завіхрилася на вигоні добірна фронтowa лайка. Хтось на голос висловив свою гадку — спробувати на капітанських ребрах боездатність його - ж таки капітанського стека...

А тоді з гурту вийшов Лелека. Свідомий взятого на себе обов'язку, він, не кваплячись, підійшов до Маковського.

— Васкородь, не стоїло - б таки бити хлопця...

Старий фронтовик аж ніяк не сподівався, що його вчинок, по суті правильний, матиме для нього будь-які неприємні наслідки. І зовсім іншої думки був капітан Маковський. Пхнувши в останнє отетерілого з несподіваного рятунку учбовика, він хижо оглянув спокійну постать Лелеки:

— Якої роги?

— Сьомої, вашскородь.

— Руки як держиш?

Лелека слухняно виконав наказу. Фронтовики тим часом перестріли бідолашного учбовика й слухали його „пригоду“.

— Вище голову, падлюко! — лютував Маковський. — Вище голову, кажу! — він замахнувся стеком, але...

зручно вихоплений стек опинився в Лелечиних руках.

— Вашскородь, не жартуй! — знаєш, „жисть наша копейка“, — в Лелечиному голосі було стільки неприхованої зненависти, що її ви-стачило - б на цілу армію капітанів.

Стек, що ним у свою чергу замахнувся Лелека, накреслив через голову Маковського означену йому траєкторію й упав серед вигону.

Куховар, верхи на кухні, привітав його досить виразним рухом черпака, додавши до нього не менше яскраву пантоміму: „напала коса на камінь“.

Маковський стояв приголомшений. Опір Лелеки виходив за межі його, капітанського, розуміння: „салдат дозволив собі зганьбити офіцера“...

П'яні від образи очі Маковського налились кров'ю.

— Маеш, хаме! — вихопив „нагана“.

Випал хльоснув, як чабанський батіг...

Фронтвики дивились, як заворожені. Лелека стояв, неначе нічого й не трапилось, і жорстоко посміхаючись, цідив крізь зуби:

— Вашкородь, навчися перше стріляти...

Маковський скажено раз-по-раз натискав на гашетку й раз-по-раз кулі давали одсіч. Власне не кулі, а...

Капітан забув, що в нього після вчорашнього офіцерського змагання на стрільбищі залишилася в нагані одна бойова куля, а решта всі були порожні.

Справа набула зовсім несподіваного для капітанського гонору звороту. Фронтвики, що вже очумались, оточили його міцним кільцем. З порожнім наганом капітан виглядав далеко не войовничо.

Лелека вдерся до середини салдатського гурту й захищаючи собою Маковського, вмовляв фронтників:

— Не треба, братця! Плюньте ви йому в харю й ходім!

Можливо, що фронтвики послушали-б Лелеки, розійшлись-би і цим самим „інцидент“ був-би вичерпаний, але сталося те, що важко було передбачити.

Маковський гукнув: „до зброї“ і учбова команда, що їй набридло вже стояти коло кухні, вимуштрована, готова з першого наказу полізти в саму прірву, кинулась до рушниць.

Розрахунок зроблено вірно. Фронтвики, спантеличені несподіваним маневром учбової команди, загавились... Цього якраз і треба було Маковському. Він щастливо вислизнув з-під їхніх рук.

Через деякий час на вигоні, під вартою учбовиків, стояв арештований Лелека.

— Що це ми всамделі, братця! Видали фронтвика... Кому? Шкурі! Ми значить жисть свою можна сказати з неприятельом кладемо... Далой гадюку! — Фронтвики слухали оратора, — курного земляка.

Лелека спокійно стояв, аж поки не почув розпорядження:

— В комендатуру!

— Вашкородь, — озвався тоді він, — дозвольте пару слів сказати землякам...

— Братця, землячка ведуть! Довоювався, мать їх у печінку... Глянь! — гукав курносий.

Фронтвики, за проводом курного, рішуче посунули напередими варті.

— Арештовуйте всіх!!!

Варта зупинилася. Чутки про арешт Лелеки зворохобили майже весь район — місце перебування II батальйону. Натовп густішав. Лунко котилися хвилі обурених голосів...

— Раззойдісь! — бісився Маковський. — Стрілять буду!
Учбова команда подвійними шеретами стояла наготовлена...
— Проти своїх, землячки! — курносий виділився з натовпу й тихо побрів до учбовиків.

Маковський перетяв йому дорогу:

— Ти что?

— А ти што?

Курносий спокійно застав обі руки в кешені.

Фронтвики й учбова команда, затаївши дух, стежили за цим новим несподіваним поєдинком.

Маковський хотів ступити вперед, але курносий його попередив:

— Не балуй, вашкородь. На три ступні від салдата — стій!

— Марш на місце!

— Захочу — піду, захочу — й не піду... А ругаться нізя, — додав, виймаючи з кешень руки.

— На місце, сволоч! — збитий з голови курносого картуз полетів на землю.

— Ти так... А я во як! — відповів курносий, націляючись кулаком просто в обличчя Маковському.

— А я во як! — другий удар у груди відштовхнув Маковського на дистанцію п'ять кроків. — Во як я! Пойняв? А тепер хоч — арештовуй, воша ти офіцерська! Війна... ввашу мать! — вилаявся курносий, підіймаючи картуза. — Какая мені різниця: на каторзі, чи тут... До свіданія, братця! — махнув картузом до фронтвиків. — Згадуйте Гришку Бричука!

Все, що було живе, вщухло.

Маковський оскаженіло мчав до вишикуваної учбової команди.

— Командаааа...

Учбовики, за прикладом кадрової старшини, механічно звели рушниці. Кам'яні, враз пожовклі обличчя фронтвиків безтямно дивились на зведені в рівень їхніх грудей люфи.

Маковський підбіг і вихопив рушницю з рук учбового - старшини...

— Раззойдісь! — націлився в курносого.

— Йех ти ку... — тільки й промовив курносий.

Лунко протиснувшись випал. Куля, що влучила курносого в плече, пішла на вильот і далі — рикошетом — засіла в животі ще одного фронтвика.

На вигоні, совгаючись по землі, купались у власній крові два важко поранені, що не вміли шануватися, пильнуючи офіцерської „чести“.

Коли-б зараз найсильніша гармата розпанахала повітря й громовинням повисла над вигоном — це був би тільки блідий відтінок того обуреного, зазивного кличу, що його кинули в обличчя учбовій команді фронтвики.

— До зброї!!! — цей клич напевне чули інші батальйони.

Вигін тепер мав вигляд розворушеного комахника. Фронтвики кинулись у розтіч по халупах. На вигоні чулася голосна команда Маковського.

Учбовики ланцюгом займали вигін.

Озброєні фронтвики перебігали городами й шикувалися на противажному кінці, виставляючи в чоло учбовикам найжачену багнетами бойову колону...

На ворота вилазили хлопчиська-підлітки, подивитися.

— „Мой хло“ — що то москалі роблять!

— Жеби з тебе дух вилізав, розбійнику! Це ти не видів, йек москаль до штурми ся готує... — приказували матері, скидаючи за вуха своїх не в міру цікавих „небожет“.

Старі поважні „газди“ загально хитали головами.

— То мой не жарти... Ади москаль на москаля йде!

— А що буде?

— „Ніч“. Коби хоч хатів не почали палити...

*

... В халупі, що її вікна завішані фіранками, ішла тиха розмова.

... „Отже все зводиться до шости пунктів. Перший: спочатку нагромадження сил.

Другий: комітет активної пропаганди кладе в основу своєї праці незадоволення фронтом.

Третій: всі непорозуміння, що виникатимуть на цьому ґрунті, комітет активної пропаганди скеровує в бік планового руйнування боєздатности частин.

Четвертий: На випадок, якби та чи инша частина (рота, батальйон) в наслідок агітації відмовилася виконувати бойові накази й розпорядження, комітет активної пропаганди бере на себе виключне керівництво цією частиною.

П'ятий: І тільки в тому разі, коли організацію буде відкрито, комітет активної пропаганди рішуче стає на бік збройного опору всіма, що є в його розпорядженні, силами й засобами — переходить до активної дії.

Шостий: в разі повної поразки, коли цього вимагатимуть умови, комітет активної пропаганди з усіма, що є в його розпорядженні, живими силами й бойовими ресурсами, переходить на бік супротивника — відкриваючи фронт...

Цих шости пунктів, на мою думку, досить.

Зв'язок із иншими частинами? Ленкеранський і фінляндський полки, що тепер комплектують нашу дивізію... Такий зв'язок можливий. Агітація наших салдат безумовно поширюватиметься й просякатиме в гущу цих полків.

Салдати цих полків — за словами їх офіцерів — елемент „ненадійний“.

На випадок нашої вдачі на ноги стане вся наша дивізія, а далі... Буде видно, що робити далі. — Остапчук замовк.

Тепер це був досвідчений запільний „вовк“, аж ніяк не схожий на прапорщика Висоцького.

Церанська мовчала. Це означало, що вона цілком поділяє зафіксовані Остапчуком „шість пунктів“.

— А ви, товаришу Михальченко? — Той, що до цього часу ховався за прізвиськом Бондаренка, ніяково схилився над столом. Він не звик до резолюцій.

— Я... погоджуюсь, — одказав тихо.

Воднораз із цим за вікнами сухо кахикнула... рушнична сальва.

— Салют?! — здивувалися всі.

За вікнами почулося тупотіння важких салдатських чобіт. Хтось нервово торохтів у шибку. Остапчук першим прискочив до вікна й одслонив фіранку.

У вікні стирчала скуйовджена без кашкета голова вістуна сьомої роти.

— Вашблагородь, у наступленіє поїшли.

— Яке?

— Наші поїшли в наступленіє!.. — Годі було щось більше довідатись од цього вістуна.

Надворі знову почулося сухе уривчасте кахикання на цей раз уже поодиноких випалів.

У хаті поспішали — вдягалися...

Офіцерські френчі й косинка сестри — жалібниці враз переродили цих людей.

— Ви готові, пане підпоручнику? — питався Остапчук, затягуючи на останню дірку свого офіцерського пояса.

— Готовий! — Надворі тривожно заграла сурма, наче біб на вогні лускали раз по разу випали...

— Ні чорта не розумію, — говорив нервово Остапчук, прислухаючись до сурми. — Ви, сестро, залишаєтесь тут. На всякий випадок я зараз надішлю до вас свого вістуна...

Церанська схвильовано прислухалася до того, що діялось надворі.

— Пробачте! — обидва офіцери разом оддали честь і вибігли з халупи.

— Ні чорта не розумію, — повторював Остапчук, — прапорщик Висоцький, — зупиняючись на вулиці й прислухаючись до гамору й випалів, що чулися на вигоні.

— Можливо, що це аероплан... — Бондаренко почав шукати в горі ворожого аероплана, що на його думку був винуватцем цієї несподіваної стрілянини.

Але полковий ад'ютант швидко з'ясував їм це непорозуміння. Він іще здалеку біг вулицею й гукав:

— Панове офіцери! Наказ полковника — негайно всім до штабу...

— Що трапилось? — вони перепинили ад'ютанта.

— Там на вигоні... бунт! — ледве проказав ад'ютант. — Бунтарі ловлять офіцерів... — свою розмову він доповнював рухами, що свідчили про небезпеку.

— Хто бунтує? Чому? — на ад'ютанта, як із мішка горохом, посипалися запитання, але переляканий офіцерик затвердив одно, як сорока.

— Наказ полковника — всім офіцерам негайно до штабу... Хто не з'явиться — польовий суд.

— Оце — так притичина! — гукнув Висоцький у слід ад'ютантові, що, як шалений, погнався вулицею.

— Підемо туди, чи як? — і офіцери, не розмовляючи більше, швидко рушили на вигін.

По дорозі їх перестріли патрулі — учбовики.

— Ваше благородіє, офіцерам туди небезпечно йти.

— Чому?

— Там безпримінно вбють...

Висоцький зневажливо махнув рокою.

— Пусте!

— Ну, міркуйте... — і старший учбовик — патруль увічливо зішшов із дороги, пропускаючи повз себе офіцерів.

— Хай ідуть, може накладуть повні... — почули за собою насмішкуювате міркування якогось учбовика.

До вигону було вже недалеко. Крива вулиця й високі тини перешкоджали бачити, що діялось на вигоні.

— Мені здається, що сьогоднішній день не обіцяє нічого путнього, — говорив нервово Бондаренко. — Це ж район розташування нашого батальйону... Треба знайти капітана.

Висоцький мовчки що-разу наддавав широкого кроку.

На воротах — пальцями.

— Аді, брей, офіціри!

— Де? Ой, сараки! Сараки!

Вузька вулиця глянула на вигін своїм закрученим кінцем і полохливо розбіглася зеленим подорожником по-під халупи.

— Стій, тудить вашу! — кілька чоловік озброєних рушницями, що скидалися обличчям на луциперів, вискочили з-поза халупи й перетяли офіцерам дорогу.

— Братця, аж двох піймали! — але націлені рушниці зараз же опустилися й „луципери“ проголосили.

— Наші офіцери, Ура! — це були салдати п'ятої роти.

— Ша йолопи, роти пороззявляли! — втихомирював Висоцький не в міру зраділих бунтарів.

Досить було тільки глянути, щоби пересвідчитися, що тут був майже весь батальйон і... не було жадного офіцера.

Вигін зайняли учбовики. Постріли не зробили шкоди нікому — стріляли на вітер — на вигоні, як і раніше лежали поранені — тепер холодні трупи.

Стратегічний план учбовиків був на багато кращий. Один порядний випал з їхнього боку міг би знищити відразу пів батальйона.

Ось та приязна картина, що її застали „наші офіцери“. А коли долати ще й те, що по всіх вулицях стояли дозорні патрулі, то кожному стане ясно, на чийому боці була перевага.

Вигук й погрози на адресу учбовиків поки-що були єдиним „оперативним планом“ цієї озброєної, але не впорядкованої ватаги.

Обидва офіцери стояли в тісному салдатському колі — їм оповідали, як виникла ця несподівана подія.

Звістка про двох офіцерів блискавкою обійшла батальйон.

Салдати сьомої роти не криючись оповідали про те, як вони, з наказу свого командира поквиталися з полковим шпиком.

Висоцькому з чола котився рясний піт. Бондаренко почував себе спокійно. Може тому, що передчуття небезпеки переносило його думки на фронт, а на фронті з деякого часу він нічого не боявся.

Обставини склалися так, що не можна було гаяти жадної хвилини.

Салдат, який випадково проскочив городами, доносив, що інші батальйони вийшли за село.

Учбовики не виявляли жадної ініціативи — лежали облогою — тільки люфи націлених руниць нагадували про небезпеку.

Висоцький одійшов осторонь, хвилину постояв, видимо щось обмірковуючи, а потім покликав Бондаренка.

— Ми мусимо вмовляти їх покласти зброю... Повстання виникло стихійно і... на мою думку, ми не можемо грати в „сліпу“.

— Покласти зброю — Бондаренко показав, як бурхливо хвилювалася салдатська ватага. — Досить одного слова, щоб нас посадовили на багнети.

— Як же тут бути?

— Не знаю... Взяти до виконання четвертий пункт постанови...

— За таких умов? Ні за що! — голос Висоцького хрипів, як у зацькованого звіря.

Вигуки фронтовиків сповіщали про зміну ситуації. На вигоні, верхи на коні, з'явився полковник — командир полку.

— Полковник приїхав!!!

Полковник — присадкуватий чоловічок, якого до речі рідко коли можна було бачити тверезим, навіть на фронті.

Капітан Маковський, що до цього часу для більшої безпеки сидів у халупі — на захоронці, — вийшов оддати рапорта.

— Ми мусимо зараз же піти до полковника — провадив своє Висоцький, — пояснити йому, що це непорозуміння й що салдати зараз же розійдуться, як тільки учбовики знімуть облогу...

Але полковник випередив його рішення.

Заслухавши рапорта, він крутнувся на місці конем і просто через облогу учбовиків алюром виїхав на вигін.

На дистанції приблизно 120 метрів полковник зупинив коня:

— Батальйон... уважай на мою команду!

Сотні очей, звязані нитками єдиної волі, кинули в обличчя полковника застережливий погляд.

— Стрункооо! — голос полковника тривожно ввірвався, а на устах застигла саркастична усмішка.

— Що ж ви, братця, не впізнали свого полковника?.. Здоров, молодці — ахалцихці!

На привітання відгукнулося кілька непевних голосів, а решта стояла німа, як мур.

Полковий ад'ютант, що верхи на коні малювався поруч полковника, схилився на сидельній луці й, показуючи пальцем перед собою, стиха щось проказав йому. Обличчя полковника позеленіло.

— Де? Я не бачу...

Ад'ютант ще раз показав.

— Панове офіцери! — Вже не ад'ютант, а стек полковника вказав на обох офіцерів. — Я командир полку наказую... Вийдіть сюди!

Висоцький, а за ним Бондаренко, твердими кроками вийшли вперед. Салдатську ватагу скувала крижана тиша.

Офіцери привіталися.

— Вам відомо, що всіх офіцерів негайно викликалося до штабу?

— Відомо, пане полковнику...

— Ваш ад'ютант персонально казав нам — докінчив за Висоцького Бондаренко.

Ад'ютант єхидно всміхався. Полковник повернув конем — по фронту — до учбовиків і голосно покликав:

— Прошу вас, капітане!

Капітан Маковський, покликаний полковником, узявся бігти підтюпцем, присталяючи набігу руку до свого капітанського козирка.

— Слухаю пана полковника!..

— Не відмовтеся взяти на свою відповідальність... — полковник, знизивши голос, пояснив Маковському його обов'язки.

— Панове офіцери! — звернувся він потім. — Наказую вам зараз же покласти зброю й далі слухатись наказів капітана.

Треба сказати, що новопризначений начальник учбової команди капітан Маковський до цього часу ще не встиг зазнайомитися з усіма офіцерами свого полку. Прізвища Висоцького й Бондаренка Маковський тільки чув, але персонально з ними не був знайомий.

Висоцький покійно почав одстібати свого револьвера.

Бондаренко не квапився, може тому, що він пильно задивився на капітана.

Вони зустрілися очима... Хоробрий капітан поточився назад.

— Михальченко?!

Перед капітаном — колишнім поручником Маковським — стояв однорічник — дезертир колишньої 5-ої роти.

Іронічна усмішка — ось яка була Дмитрова відповідь на вип'ялені очі Маковського.

— Моє вам ушанування, капітане!

— Ви злочинець — дезертир! Ви вкрали чуже прізвище... Хто вам дав право носити офіцерського мундира? — верещав Маковський.

Полковник і його ад'ютант із роззявленими ротами слухали вигуків капітана.

У таборі фронтовиків запанувала страшна крижана тиша, яка буває перед вибухом. Висоцький стояв, як стовп Содому й Гомори.

— А ви, боягузе-негіднику! Хто вам дав право безкарно вбивати людей... — вихоплюючи свого офіцерського „нагана“, люто зашипів колишній дезертир.

Куля замість капітана влучила в коня, що на ньому сидів ад'ютант.

Табір фронтовиків шаленим ревом привітав свого месника. Серед цього моторошного реву верещав переляканий голос капітана.

— Арештууйте — агітаторів!

Висоцький — Остапчук, на чолі від напруження сині басамани, зловив свого „колегу“ за руку.

— Ви ідіот!.. Не треба було так... Тікаймо-ж, кажу вам! — і вони обидва з вихопленими „ноганами“ кинулись навітки, до фронтовиків, що вже бігли їм назустріч, із націленими рушницями.

Вдарило кілька випалів, — сумно продзвеніли кулі над головами учбовиків — полковник повернув коня... Капітан із ад'ютантом тікали навропростець до халуп.

— Ураа! — металево дзвеніло в повітрі.

— Аааа!!! — котилося вигоном грізне й шалено-нестримне, як буря.

Дмитрова рука вказала на облогу. І слухняна, сп'яніла від крові на вигоні, наелектризована бойовим кличем колона фронтовиків ринула нестримним шквалом на греблю націлених рушниць, виставляючи вперед себе крижаний вал багнетів.

— Уууааа... — плакало вгорі над вигоном.

Вулицями до поля тікала учбова команда.

— Най пан біг відвертає, — шопотіли, хрестячись, на воротях...

Остапчук — розхрістана гімнастюрка — без офіцерського френча угнався в халупу.

— Пропало! Все пропало! — ламав безтямно руки.

— Що трапилось, кажіть! — Церанська намагалася його заспокоїти.

— Неорганізоване повстання — глухо з потугою проказав він.

— Повстання... Він там? — запиталася тихо.

— Там. Зараз підемо туди?

— Так! Нам зараз треба йти...

Надворі лускали, як біб на вогні, рушничні випали.

*

... Ніч нависла над землею люфами гармат і кулеметів. Страхіття — отруйні гази пливли долинами...

Уподовж фронту трівожно гуділи гудки польових телефонів: А-ський полк... бунт... виставити тиллові дозори...

Полковник персонально керував облогою села, де перебували бунтарі.

Штаб, учбова команда й решта — два батальйони — вийшли за село. Учбова команда — єдина надійна частина — виставила скрізь на всіх дорогах, що вели до села, свої „секрети“ й „дозори“.

Чекали на ад'ютанта, кілька годин тому посланого до штабу бригади.

Офіцери, починаючи з командира II батальйону й кінчаючи полковником, не криючись, лаяли Маковського дрібною фронтовою лайкою.

— Коли б вони були салдатами, а не отарою баранів — потішав себе полковник, — то нас давно вже можна взяти голими руками.

— Ваші салдати, — звертався він до батальйонних командирів — та ж сама наволоч, що й там... Уявіть собі, що скаже генерал! Що скаже генерал?! — І полковник ні з того ні з цього загинав на власну адресу міцного салдатського матюка.

„Секрети“ час од часу доносили, що в селі „спокійно“.

— Вислати надійну розвідку, — не вірив полковник.

... Згодом, крадучись городами, де хильцем, де й на животі, пробиравлося в село п'ять офіцерських „наганів“ на чолі з командиром II батальйону — „надійна розвідка“.

Старий капітан, ретельний бойовик, якому все одно, хто ворог, мав рацію, коли дозволяв собі лаятись.

— Товкачі! Шкапи водовізні, а не офіцери! — лаявся капітан, очевидно на адресу Остапчука й Михальченка. — Хоч би одного поганенького секрета виставили!..

Ро відка обережно посувалася городами до вигону.

— На вигоні тихо, — здивувався капітан, тоді як розвідка вийшла до крайньої халупи. — Можливо, всі розійшлися й сплять... Не розумію, навіщо полковник підняв таку бучу.

Але капітанова гадка була передчасна. Перед „наганами“ наче спід землі виросла — найжачилася низка багнетів.

— Пропуск?

— Чорт вас дери! — бурчав капітан. — Ви, здається забули, що в вас є батальйонний командир...

— Здавайся, вашскородіє! — заявили, відбираючи „нагани“, колишні „підлеглі“ капітанові салдати.

„Надійна розвідка“, оточена довкола багнетами, пішла плентатись вулицями...

„До штабу“ — так принаймні казала варта.

*

Полковника брала нетерплячка. За його розрахунком вислана стежа мусіла вже повернутись. Ад'ютант, посланий до штабу бригади, теж не вертав.

— Ідіоти! — поров гарячку полковник. — Чи не думають вони там валандатись до ранку? Що нового? — питав Маковського, який що-йно повернувся з перевірки „секретів“.

— До пана полковника персонально — наші „секрети“ переходили — Маковський передав листа.

— Цікаво! Що вони можуть писати... — Бризнуло світло електричного ліхтарика. Очі полковника пожадливо вгрузли в нерівні літери...

— До ста чортів! За такі жарти б'ють шомполами... Що-б ви гадали — вони пишуть? — і він голосно скоромовкою прочитав:

„Полковнику 162 А...ського полку. Вислана на наш бік ваша офіцерська стежа піймана.

На випадок агресивних заходів з вашого боку піймані офіцери розцінюються, як військові шпики.

За постановою дієвого комітету начштабу Михальченко“.

— Стеррва! — гукнув розлючений полковник.

Десь недалеко затупотів кінь, а згодом виринула постать вершника.

— Усе, як слід, полковнику! Дві легкі батареї і п'ять сотень дикої дивізії... Гадаю досить, щоб до ранку „розіграти“ цього неприємного фарса! — припиняючи на повнім бігу вкритого милом коня, випалив з одного разу ад'ютант.

— За півгодини тут буде генерал. У нього, здається, є бажання викликати бунтарів на „благодійну розмову“, — інформував він далі, витираючи спітніле чоло.

Полковник покvapно кинувся давати накази, що стосувалися приїзду генерала. Батальйонні командири впорядкували свої „лояльні“ батальйони, ротні командири — роти.

До ранку ще було далеко.

Бригадний генерал, якого кінець кінцем дочекалися, — миршавенький, із масними очима дідок — уважно прислухався до кожного слова, що йому оповідав полковник.

— На капітана Маковського — начальника полкової учбової команди — напали з'агітовані салдати п'ятої і сьомої роти, командирами яких були підслані за чужими прізвищами військові шпики. Захищаючись, капітан Маковський змушений був забити двох бунтарів...

А тоді шпики з нагоди цього випадку підбурили до непослуху решту II батальйону. Полк заздалегідь виступив — село звідусіль оточене „секретами“ й „дозорами“ учбової команди... П'ять офіцерів, що були вислані на стежу, попалися до рук бунтарів. Їм, очевидно, загрожує небезпека. Бунтарі при зброї. Набоїв мають — як звичайно.

Генерал вислухав звіт полковника. При світлі електричного ліхтарика було видно, як наморщилися його сиві острішкуваті брови.

— Вам бути свинопасом, а не полковником... чуєте, свинопасом!

Ніяких військових шпиків у моєї бригаді не було... Ніколи! Чули? — миршавенький дідок тупотів ногами, а бризки слини з його рота летіли полковникові в обличчя.

Не важко вгадати, що наявність „військових шпиків“ не всміхалася його генеральській кар'єрі.

Полковник дзвонив зубами, наче - б його витягли зимою з ополонки.

— Ви заплямували почесне ім'я полка! Я вас... Ви знаєте... — голос генерала тріс, як над міру натягнена струна. Він зловив полковника за плечі й на землю покотилися гудзики, що на них трималися погони...

— Марш у шанці! — хрипів генерал.

Пригода з полковником швидко обійшла весь полк. Салдати „лояльних“ батальйонів одверто раділи з цієї генеральської витівки.

Вишикувана по-батальйонно колона на привітання генерала відповіла гучним:

— Здав - жлам - ваш - діт - ство!!!

Генерал обійшов колону.

— Скарги є?

По лавах колони проповз ледве вловимий гомін. Кілька нетвердих голосів промовило.

— Так точно!

— Зі скаргами виходь до мене. — Острішкуваті генеральські брови наморщилися так, як тоді при зустрічі з полковником.

Чотири „георгієвські кавалери“ вийшли перед генерала й застигли, як мур.

Осторонь стояли командири батальйонів — „офіцерська трясця“ не давала їм спокійно стояти, — їхні коліна ходили ходором, як розмелені колеса в паршивому шарабані.

— Що маєте казати? — генеральський тон був на диво ласкавий.

— Ось ти! — ласкавий генерал показав на груди троїстого ступеня кавалера. — Чому ти досі не підпрапорщиком?

— Не знаю, вашдітство! — і, підбадьорений генеральною ласкою, кавалер почав:

— Потому порядки в нас...

Генерал не дав йому скінчити.

— Здоровлю вас — кавалерів — підпрапорщиками!

Приголомшені з несподіваної нагороди, кавалери замість розповісти, на що скаржаться їхні земляки - салдати, ревнули в один голос:

— Рад стараться, вашдіт - ство!!!

Слово чести, ця генеральська сука, здається, добре знала, на який гачок найкраще ловиться салдатська „рибка“.

Черговий генеральський експеримент випав на долю капітана Маковського.

— Пане підполковнику! — покликав генерал. Жовтий, як віск, Маковський з переляку насилу тримався на ногах.

— Вам пропонується взяти на себе справу — передати бунтарям мою пропозицію: покласти зброю. За півгодини будуть батареї... За півгодини ви повинні бути тут і взяти на себе обов'язки командира полку. — Генерал кивнув головою, що мало визначати безумовне виконання наказу, і додав: — Бажаю успіху.

Миршавенький дідок — дві зірки й зигзаг — лазив, як та примара, і скрізь, де тільки не з'являлася його горбата постать, там неодмінно траплялась та чи инша пригода, що мала кепські наслідки для офіцерів.

На обрію, де вже сіріло небо, несподівано вигулькнула якась невиразна лабчаста крапка.

„Крапка“ розпливалася, робилася подовгастою, а згодом можна було бачити, як полем розбіглася лавою кіннота й несподівано для всіх, розбудивши шаленим гуком околиці, кинулась просто... на полк.

— Коня! — верещав генерал. — Ці чорти неінформовані, як слід...

Вчасна поява генерала, за кілька сот кроків од місця, де стояли „лояльні“ батальйони, ледве вгамувала нестримних синів дикого Кавказу.

— „Мой шашка — твой башка... Генерал — секім башка! Полковник — секім башка! — П'ять сотень чеченців розташувались оддалік — на полі — незадоволені з того, що їм не вдалося „пробовати шашка“.

Шляхом з гори спускалися дві легких батареї. Не доїжджаючи три кілометри до села, батареї звернули на поле й стали „на позиції“, виславши попереду двох вершників — звязок.

Генеральська „розмова“ з бунтарями очевидно мусила демонструватися за допомогою цієї „милої бутафорії“ — гармат і чеченців.

Відколи пішов Маковський, минула година, й генерал вирішив, що „пора починати“...

На батареї передали: — за чверть години перший випал.

Генеральський годинник рахував означене число хвилин. Стрілки годинника зійшлися: двацять дві на п'яту...

Маковський не вернувся.

Батареї збудили день пронизливим виском...

— Уй! Уй! Уй!

Над селом загойдалися білим димом перші генеральські „дарунки“.

*

... Вулицями ходили озброєні патрулі. На краю села лячно блимало світло двох невеличких вікон, невеличкої халупи. Біля кожного вікна стояла варта. На подвір'ю вештались і гомоніли салдати.

Штаб дієвого комітету

За столом сиділи: Михальченко, Остапчук, Церанська й ще кілька нових, обраних від салдат командирів.

Серед хати стояла зловлена в селі офіцерська стежа. Допитував Остапчук.

— ... І так, моя вам остання пропозиція, пане капітане: переходите ви до нас — берете на себе керівництво батальйоном, чи ні?

— Чорт мене візьми! — обурився капітан. — Ви шукаєте ідіота, який-би взяв на себе відповідальність за ваші божевільні витівки... Красно дякую! —

— Навіть і тоді, коли ми накажемо зараз вивести вас на вулицю і...

— Навіть і тоді! — не дав скінчити впертий капітан. І згодом додав: — шкода мені вас. . . молоді люди.

Остапчук мовчки обвів очима присутніх, що сиділи за столом.

— За постановою дієвого комітету, вас, як військових шпиків, беремо під варту до окремого розпорядження, і вважаємо за своїх заложників...

Офіцерів вивели. Вкликаний до хати патруль дістав бойового наказу: передати на ворожий бік важливого документа.

Повороту назад не було. Штаб дієвого комітету вирішив провадити справу до кінця.

Надія на те, що капітан і решта полонених офіцерів візьмуть участь у повстанні, не виправдалася. Брак досвідченого керівника відчувався особливо гостро.

Штаб дієвого комітету ще й досі не мав жадного конкретно виробленого операційного плану.

Село звідусіль оточене „секретами“ й стежами учбової команди.

Виведеної в поле решти полку — два батальйони — тепер не можна було з'агітувати до активного виступу, як це передбачалося раніше.

Справу зараня можна було вважати за програну.

А за дверима — на дворі — на них чекали й надіялися три сотні багнетів.

Попліч Михальченка сиділа Церанська. Він відчував дотик її правого ліктя й це лоскотало його й без цього напружені нерви.

Серйозний стан справи, небезпека — можливо трагічний кінець — усе це аж ніяк не годилося з тими думками, що тепер займали в його голові чільне місце.

Він загартований салдат — активний керівник людей, що їх життя висить на волосинці, — а йому хотілося припасти до її грудей і розповісти споконвічну, повторену більйонами вуст дурницю — своє потай од неї виплекане кохання...

Життя — воно насичене парадоксами. Він пригадує стіни заплісного підвалу, на С...-ській вулиці — що прилягає до Полтавського вокзалу — там її одно слово вивело його на шлях сьогоднішньої дійсності.

І він чекав, що скаже „його Галя“.

Остапчук нервово кусав нігті — обмірковував якусь чергову пропозицію. Його поміркованість розхолоджувала „гарячку“ дієвого комітету.

— Моя пропозиція... почав він, силкуючись набути спокійного тону. — Або ми виходимо в поле й починаємо активно діяти, що, на мій погляд, при наших умовах буде дуже важко зробити, або...

Останню — нову пропозицію перебив галас у синах:

— Та не жалій його анахтемського! —

Кілька прикладів проштовхнули крізь розчинені двері до хати офіцера, який до речі не мав жадного наміру опинатися.

— Піймали птицю, ваше благородіє! — заявив один із варті, що ввійшла слідом за офіцером. У розхрістаному френчі, без кашкета, під очима синяки — стояв, безпорадно озираючись...

— Капітан Маковський?! — здивувалися всі.

На знак Остапчука стала тиша.

— Генерал... — Маковський тримтів, ніби його чекало десять шибениць. — Генерал пропонує вам покласти зброю...

Призвичаєні вуха фронтовиків уловили підозрілий свист... другий... третій... Так може свистіти тільки набій, пущений із гармати.

Глухо брєніли на вікнах шибки. Надворі гукали й метушилися салдати.

— На нас викликано артилерію, — якось урочисто промовив Остапчук.

На момент у хаті настала гнітюча тиша; було чути, як билось серце сусіда. Але це був тільки один момент. Бо далі всі, що були в хаті, вискочили з неї, як наполохані зайці.

Про Маковського й решту офіцерів забули.

Стугоніла вулиця під важкими салдатськими чобітьми. З різних кінців села збігалися до „штабу“ наполохані, озброєні салдати.

На подвір'ї варилось і клекотіло, як у розпеченому казані.

Вулиця ставала тісною й було млосно від того відпару, що ним ураз наповнилося повітря.

Тоді на плече Михальченка — або ж на Дмитрове плече — лягла чиясь тендитна рука.

Це рука його „Галі“, голос її трохи схвильований...

— Товаришу Дмитре! — вона взяла його за руку подібно до того, як фахівець-монтер бере держак якогось акумулятора. — До цього часу ви були відважним... Салдати чекають на вас, дивіться.

Він глянув на вулицю, що була схожа на зловленого в пастку багатоголового звіря, а потім на неї... Вгорі над селом скигліли шрапнелі. Били з перервами — „часто“. Його широкі ніздрі з насолодою нюхали бойовий дим, скерований, як йому здавалося, проти нього одного. Згадав, що тоді, як він брав височінь 100,58 — теж не було виходу... і раптом відчув, як пливе кудись його голова і дике нестримне бажання знищити все, щоб не лишилося нічого довкола.

Смикнувся й вихопив у ближчого салдата з рук рушницю...

— За мною, вперед!

Це був початок активної дії.

*

... Похмурий ранок зустрів на конях чеченців, що лавою по один бік стерегли лісу. З трьох боків у лісі — варили воду кулемети... А в середині — в пущі — причаївся зацькований одважний звір — бунтарський батальйон.

„Звір“ не хотів вилазити цілим і „гончаки“ на клапті рвали його тіло. Як „той“ так і „ті“ знали, що швидко прийде неминучий кінець.

Михальченко з своїми півтора ротами вже двічі кидався в атаку, намагаючись прорвати вогнясте кільце кулеметів і двічі відходив із великими втратами.

Салдати билися відважно, як шакали — поранені один одного перев'язували шматками білизни — на кожну дієву рушницю залишалося всього по десять набойів.

Бій не мав жадної ціли. Бо навіть, якби й видертися з лісу, то все одно за годину їх оточать знову, щоб винищити до ноги.

Церанська — для неї, здається, не існувало куль — біла косинка з'являлася в найнебезпечніших місцях.

Її рушниця теж мала десять набоїв.

Михальченко збирав у лісі розпорошених салдат — ладнався до останньої атаки.

— Хоч-би один кулемет. — Ворушилося в розпеченому мозку.

Церанська, що була з ним, діткнулася його плеча, а коли він повернувся, вказала на Остапчука, що ховався від куль, за деревами з білим прапором на багнеті.

— Товаришу Дмитре!

Але він не чув цього поклику.

Дійти Остапчука ще кілька кроків, ще кілька кроків залишилося йому зловити білу хустку... А з-під нього десь пливе земля... Він ловить її руками й чує, як йому в вуха розпеченим залізом штрикають Остапчукові слова.

— Кінець! Мої салдати вже винесли на узлісся білого прапора... Тікаймо!

... З-під Остапчука теж тікає земля — вхопившись обіруч за бік, він припадає до неї кумедно, як порожній лантух, „його Галя“ дивиться на них обох широкими очима, і тихо зойкнувши, спочатку опускається йому на груди, а потім, усміхаючись, лягає коло нього.

„Кінець“ — поринає на дно його свідомості.

Очі обволікаються бойовою завісою диму... Крізь дим десь далеко — в сутінку — на нього насувається лава австрійських широких багнетів...

Ага, це височінь 100,58.

Його рука силкується звести вгору шанцеву лопатку...

„Вперед, за мною“ — він уривається з землі й летить у чорну крижану безвість... „Ох, як-же хочеться спати...“

... Прокинувся — чиясь рука лежала на грудях — але йому не хотілося відкрити очей. Тут було затишно, спокійно — йому ще хочеться спати. Згадав ліс і Церанську, що лягла коло нього...

— Галю! — покликав тихо, щоб не розбудити тиші.

— Наш 36-ий оживає, — почув над собою стриманий голос.

37-ий і 38-ий теж поправляються... — пошепки відповів хтось інший.

Дмитро силкувався пригадати подробиці останніх подій, а в нього голова — пікна діжа й мозок гей-би вчинене тісто...

— Одначе де-ж це я? — В очі йому впала тінь вікна й густі залізні ґрати...

— Сьогодні вже приходив слідчий... — завважив перший голос.

— Квапляться, — іронічно промовив другий, — на мене краще відразу... Лікувати їх не варто й недоцільно.

— Їх судитимуть?

— Ну да!..

— Лікар і його помічник — окремої палати військового шпиталю в Бучачі — пішли навшпиньках до дверей.

Іх пропустив салдат, приставлений до дверей на варті.

Камера спорожня.

Його судитимуть? За що?

Хотів зневажливо засміятись, але щось гостре простромило груди й він застогнав болізно, довго.

На стогін прочинилися двері — просунулася голова вартового.

— Що, земляк, може хочеш чого?

Стогін не вгавав. Тоді вартовий обережно підійшов до ліжка.

— Ти кажи як... — рот його одубів на останньому слові, а очі стали — два олов'яні гудзики.

— Ваше благородіє! — вартовий перелякано поточився назад.

Дмитро почув знайомий голос. Примусив себе підвести важку перевязану голову, глянув на вартового й на вуста поволі виповзла напівпритомна усмішка...

— Чорногуз... — прошепотів, безсило опускаючись на подушку.

Опізнаний Чорногуз задки відійшов до порога й нечутно вислизнув за двері.

„Історія“ потребує пояснень.

Кілька днів тому до Бучацького шпиталю привезли трое поранених. Їх доглядала чимала варта чеченців. Приймав їх лікар палати № 3, на свою відповідальність.

— Відповідаєте головою, — казав офіцер, начальник вarti.

Прізвища їх не вписали до прийомної книги, не позначили „історії хвороби“.

У кожного біля дверей стояла варта. Жадна душа, крім лікаря й помічника його, не сміла одвідувати „хворих“.

Перебування їх було оточене небувалою в палаті таємницею.

36-ий сьогодні тільки прийшов до пам'яті.

37-ому засіла куля в животі й потребувала серйозної, складної операції.

38-й — жінка — легко поранена в груди.

Прогімназіальне начальство спокійного за сотні верст од фронту повітового міста — вельми налякалося, коли одного ранку до прогімназії ввалилася ватага городовиків на чолі з суворим приставом.

— У вас був колись учнем Дмитро Михальченко?

Старий поважний інспектор, що сподівався дістати „пенсію й мундир“, згадав, як він рік тому виключив учня 4-ої класи за „тлетворное влияние“.

— Був колись такий...

— Аа, був колись? Тепер милости прошу!.. Всяку наволочь тут виховуєте...

Дарма просився інспектор не соромити старої голови.

Замість „мундира й пенсії“ його прилучили на вулиці до решти вчителів і серед білого дня повели арештованого, виставляючи на глум усього громадянства.

— Стару Михальченчиху, що не мала жадної звістки за сина, несподівано забрали з поля й під шаблями привели до волости.

— Де твій син, бабо?

— На війні, мої голубчики, на війні! Вже, слава тобі господи, рік, як пішов... Може-б мене спомогли на нього...

— В буцегарню. — Розпорядився урядник.

... І так з усіма, кому судилося бути причетним до таємної „справи трьох“, що лікувались в окремій палаті Бучацького військового шпиталю.

Одужання тяглося мляво.

Давно вже білили шляхи — земля притрусила на собі „вовчі ями“ білим сніговим пухом...

Дмитро визирав у вікно, замуроване ґратами.

І пекучий біль обгортав його серце... Він аж тепер пізнав ціну життя. Рік тому йому було байдуже до нього. Тоді він був звичайний, запомарочений юнак, що мріяв про офіцерські погони. Життя в казармах сплундрувало його ілюзії. Марта й Галя — це два бігуни його „фортуни“: перша штовхнула його в казарми, хотіла мати свого прапорщика; друга — використала його знаряддям, аж тепер усвідомленої ним, як слід, боротьби.

За рік стільки вражінь і „перепльотів“.

— Вас судитимуть „за агітацію й пропаганду протидержавних ідей“, — пояснив йому слідчий, і дав підписати якогось протокола.

За п'ять якихось слів — судитимуть. Курйоз.

Вже кілька місяців, як він тут, а його ще й рази не випустили за поріг кімнати. Він і досі не знає, в якому стані „його Галя“ й Остапчук: одно, що він довідався у слідчого це те, що завтра їх всіх візьмуть на гавптвахту.

По дорозі він побачить її, можливо, ще побачить на суді, а там...

Тихо рипнули двері.

Обережно просунулась чиясь рука й кинула маленьку, завбільшки, як біб, біленьку грудочку.

„Грудочка“ тихо покотилася підлогою до ліжка. Стрибнути з вікна й підняти дарунок невідомої руки для Дмитра це одна мить.

„Біленька грудочка“ сповіщала:

„Остапчук не витримав операції... гавптвахта... Як себе почуває... Галя“.

— Остапчук не витримав, сердяга! Люба, дорога! Почував себе кепсько, а тепер... — Дмитро тулив до грудей заціплену в кулаці вістку... Чия-ж це рука передала?

У двері, що цього разу розчинилися ширше, зазирнула пара сторожих очей:

— Пс!... Ваше благородіє... не виражайтесь голосно...

Дмитро протер очі: сон чи...

— Черногуз?!

— Не виражайтесь голосно!...

— Це ти був тоді, як я лежав у ліжку?

— Був. Не виражайтесь голосно...

— Ти як тут опинився?

— Можна сказати, що й зовсім благополучно, — почав Черногуз, забувши про те, що не можна „голосно виражатися“. — Тоді, значить, як поранили мене, зустрівся я з сестрою... вони там, — показав на коридор. Забрали мене, можна сказати, несповідомого, і направили сюди. Два місяці вилежав, а тепер у конвойній команді — додому собираюсь — потому як мені на комісії три місяці дали...

Кроки, що почулися на коридорі, не дали Чорногузові скінчити. Дмитро почув веселий сміх і голосну розмову. Чорногуз ледве що встиг причинити за собою двері. Кроки наближалися.

Жіночий голос весело оповідав якісь дрібниці, мужчина задоволено сміявся.

Ще хвилина й кроків не чути...

Чорногуз у когось вимагав пропуску — жіночий голос сперечався. Де він чув цей голос? — Дмитро силкувався згадати й не міг.

Мужчина за дверима сказав кілька слів Чорногузові й той покинув сперечатися.

Розчинені двері впустили на цей раз лікаря.

— Як ся маєте? — ехидно привітався ескулап.

— Нічого... Дякую! — Дмитро відвернувся, щоб не бачити огидлої, вгодованої пики.

— До вас прийшла знайома особа, — підкреслив поважно лікар, — дозволяєте зайти?

Дмитрові було байдуже до якоїсь там „особи“, але все-ж таки...

— Нехай заходить!

— Можна! — сказав до когось лікар.

В кімнату в'юном сковзнула сестра-жалібниця...

— Марта?! — не вірив сам собі Дмитро.

Лікар, очевидно, вирішив, що йому незручно буде грати ролю третьої „особи“ — вийшов.

— Я знаю все, — попередила Марта. — Приїхала до тебе...

Вона чекала, що Дмитро після довгої розлуки кине́ться їй на груди й, можливо, буде плакати, як колись, коли вона збиралася „гуляти“ йти не з ним, а з „реалістом“, але... замість цього вона побачила докірливу усмішку:

— Пізно, Марто! Мене судитимуть... ти знаєш?

— Знаю все... від слідчого, — чомусь позеленіла Марта. — Знаю й це, що разом з тобою сидить моя полтавська родичка — Церанська... „судомойка“. — Вона хотіла впасти Дмитрові на шию, але красномовний рух його руки примусив її зріктися цього наміру.

— Не смій так говорити! Ти... — Дмитро запнувся. На вустах його застигло готове зірватися образливе слово. Згадав: „вона-ж приїхала до мене“...

Марта спантеличено блукала очима, обличчя пашіло від злости. Вона не сподівалася такого занадто вже грубого поводження. Він навіть не привітався до неї.

— Ти, я бачу, все-ж таки той самий: мужик і хам... Мої полтавські родичі, — цідила вона в'їдливо, — навіть не спромоглися тебе, як слід, обтесати...

— Тобі яке до цього діло? — Він залишив маскуватися, як того вимагав „пристойний тон“. Ця жінка викликала до себе огиду... „Чого вона приїхала?“ — єдина думка, що цікавила його. Чи немає тут якоїсь чергової „махінації“ слідчого, і чи не з обов'язку „службового“ завітала сьогодні його колишня „шкільна симпатія“?

— Ти... любиш її? — спитала тихо Марта.

Дмитро мовчав. Це царина його „душі“, куди ніхто не сміє лазити.

— Мовчиш? Не хочеш признаватися... іронічно, стиха засміялася. — Не треба! Я тільки прийшла тобі сказати, що прокурор 16 армійського корпусу — мій гарний знайомий і... — Марта знизил голос. — Він обіцяв мені, що випустить тебе, коли ти все йому розкажеш. Навіть більше: дав мені розписку... — поквапно показала офіційного квитка — Читай!.. Дмитра напала лихоманка. Висмикнув з рук Марти „прокурорського листа“...

„Я, прокурор (ранг і прізвище) воєнно-полевого суда при штабе 16 армійського корпусу сим обещаю в случае чистосердечного признания подсудимого Михальченко возбуждать ходатайство в ставке Его Императорского величества о снятии с него предварительного ареста до окончательного решения суда по делу „Комитета Действия“...“

Прокурор (підпис)

— ... І ти гадала, що я здібний пристати на пропозицію твого ідіота прокурора? А ти... ти що? — його „дорадчий голос“... Дмитро несподівано засміявся, істерично, нервово, довго. Не вистачало сили сміятись.

„В случае чистосердечного признания“... Хо-хо-хо!... в охоранку... Хо-хо-хо!... Як ти... Признайся скільки разів ш... тебе прокурор!... — Мовчиш? — Хо-хо-хо!...

Марта верещала — кликала до помочи.

Санітари й помічник поклали край цьому — за словами лікаря — „печальному інциденту“. Лікар вирятував Марту.

— Вам не пощастило, — сказав їй на відході.

— Я не сподівалася цього... призналася Марта.

В шухлядці між таємним листуванням лікаря палати № 3 лежав сьогодні доставлений наказ:

„Предъявительнице сего разрешается свободный доступ в камеру № 36 во всякое время дня и ночи.“

Следователь разведочного отдела
Штакор 16 (підпис)“.

*

... Настала та ніч, коли на гавптвахту прийшов чималий конвой за проводом офіцера.

Комендант гавптвахти в останнє передивився й підписав папери про видачу арештованих.

„Беглого дезертира Михальченка“ й „мещанки г. Полтавы Церанской“ — обидва обвинувачуються за окремою статтею, передбаченою військово-польовим судом, „за агитацию противоправительственных идей и явное подстрекательство солдат к восстанию на фронте“.

— Бррр, як зимно! — шулилась Галя.

— Цікаво, котра година? — для чогось питав Дмитро.

Так зустрілись вони після кількох місяців лікування, коли їх вивели на широкий двір — обнесеної колючим дротом гавптвахти.

Остапчука не було, йому не судилося бути глядачем судової комедії. Ні він, ні вона — не згадали про нього. Може тому, що живі вони заздрили мертвому.

Варта, що оточувала тісним кільцем арештованих, тихо про щось гомоніла.

Офіцер давав останнє застереження:

— За найменший намір до втечі — стріляти...

— Не пужайте, ваше благородіє! Вона-ж як не як баба... — озвалася з варти якась „добряча душа“.

Галя усміхнулася. Її усмішка розповзлася по обличчях суворих вартівників.

Єройська баба! — вирішив авторитетний голос.

Дмитрові стало соромно за себе. Щоб розвіяти гнітючий настрій, він почав оповідати про різні дрібниці, що стосувалися його колишнього перебування в батальйоні. Хотів бути веселим, безжурним, для чого й сам не знав. Галя тепло приймала цю його, можливо, останню „дань“.

По дорозі попросила подати їй руку. Вона ще не могла йти сама.

Подав — якимось не то моторошно, не то стидно серед озброєної ватаги людей, вони йшли ніби на „спацир“. Спало на думку, що їм залишається ще 25 годин... їсти, рухатись — жити.

— Яке число сьогодні? — жваво спитала Галя.

— 28-ме лютого, — відказав і здивувався: до чого вже були тожні їх думки. Він чомусь був певний, що це так, що й вона так мислила, як він.

— Мені сьогодні снилося, — казала вона задумливо, — що я літала. Великий рижий пес скажено рвав мене за ноги, а я здіймалася чим раз вище й вище. Внизу — юрба людей мене вітала. — Я кинула їм пса з роздертою пашекою...

— Химерний сон — широко дивувався Дмитро, хоча й не було нічого „химерного“.

Він відчував, що йому треба сказати щось інше — те, що він плекав у собі цілий рік — але зараз це „щось“ не пасувало загальної картини — суворих облич вартівників та їхніх, наїжачених багнетів. Це „щось“ він понесе туди... тією стежкою, що йому визначить „польовий суд“.

Приміщення, куди їх завели, скидалося скоріше на „пивнушку“, ніж на судову установу. Спорожені пляшки під столом свідчили, як ретельно виконувалося „судові справи“.

Офіцерська „компанія“ на чолі з полковником — головою суду — слухала веселого анекдота, що його розповідав, користуючись з перерви, капітан — „суддя“. Перед цим вивели „пачку“ підсудних, що вже були готові — „закатані“. Даремно Дмитро уявляв собі „урочистість“, з якою їх судитимуть.

Полковник — голова суду запитав прізвища і відшукав за альфбетом справу „Комитета Действия“:

— ... „Беглый дезертир Михальченко Дмитрий, 20 лет, служил в 27-м запасном батальоне в качестве вольноопределяющегося. Был осужден заочно к 8 годам каторжных работ, за участие в работе нелегальной противогосударственной организации. По подложным документам подпоручика Бондаренко пробрался на фронт с целью шпионажа и подстрекательства солдат к восстанию на фронте.“

Галина Церанская, мешанка г. Полтавы, машинистка „секретного отдела“ 27-го запасного батальона. За участие в нелегальной противоправительственной организации была осуждена заочно к 8 годам каторжных работ. По подложным документам сестры милосердия Ахматовой пробралась на фронт с целью шпионажа и подстрекательства солдат к восстанию на фронте.

Остапчук Василий...

— Третьего нет, полковник. Здесь официальная справка доктора палаты № 3, — і капітан, продовжуючи „анекдота“ підсунув полковникові „справку“.

Полковник поспішав:

— ... Вы обвиняетесь в том, что в ночь с 23-го на 24-е августа 1916 года организованным вами подпольным „Комитетом Действия“ была произведена попытка вооруженного восстания солдат 162 А... — ського полка. Что можете сказать в свое оправдание?

Підсудні мовчали. Незвичайно спокійні — вони вислухали полковникове обвинувачення так, ніби це була якась виграшка.

— Нічого! — відповіли в один голос.

— Великолепно! — полковник був радий, що справа не затягується.

— Господа офицеры, прошу встать!

Надворі хтось лаявся з вартовими й голосно вимагав перепустки до суду. В сумежній вартовій кімнаті счинилася підозріла метушня...

Комендант „судової залі“ когось переконував. Хтось уперто сперечався.

„Суд“ продовжувався далі.

Полковник узяв на столі заздалегідь виготований вирок. Настала урочиста тиша...

— „Именем его императорского величества“...

Тоді до „залі“ силоміць вдерся якийсь офіцер, і підіймаючи вгору руку, владно промовив:

— Припиніть суд!

Полковник незадоволений з того, що йому перебили, суворо оглянув „сміливця“.

— Для чого?

— Телеграма штабу армії... Микола II зрікся престолу!

Вирок висунувся з рук і впав під ноги полковника... Немічно озиралася решта офіцерів.

Революція!... — пояснив офіцер, кидаючи на стіл телеграму.

Надворі кричали „ура“.

Дмитро шукав Галіних очей... Не пам'ятав, як це сталося, що вона взяла його за руку.

— Товаришу Дімо, чуєте? Прийшла революція...

Наче ві сні притяг він її до себе:

— Я люблю... революцію! — шопотів у солодкій нестямі.

Чорногуз, що якимсь способом пробрався в „суд“, стояв коло них і голосно вигукував:

— Урааа! Здравия желаю ваше благородие!

Незнайомий офіцер протиснувся крізь варту:

— „Звільнити арештованих“!

— Корпусний комітет закликає вас на свою негайну нараду, — звернувся він чемно до обох: Дмитра і Галі.

— Тютілька в тютільку, братця, вийшло! — говорив Черногуз, розштовхуючи спантеличених „землячків“, що не знали: чи охороняти їм тепер підсудних, чи ні.

Хтось викликав усіх надвір:

— Братця, вилітай! Панфілич — зводний митюжок состроїл... Вся тюрма к чортам розбіглася.